

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	35
'Aho	Monite, 1 'Akosi 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū 'Eiki Minisitā
Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (<i>MEIDECC</i>)	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 35/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tu'apulelulu 1 'Aokosi, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	NGAAHI LAO FAKAANGAANGA:
	4.1	Lao Fika 8/2024: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2024
	4.2	Lao Fika 9/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2024
	4.3	Lao Fika 10/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Fakamo'oni 2024
	4.4	Lao Fika 11/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi 'Uhinga'i Lea 2024
	4.5	Lao Fika 12/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Totonu 'o e Hiki Tatau 2024
	4.6	Lao Fika 13/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Hia 2024
Fika 05	:	NGAAHI LIPOOTI KOMITI:
	5.1	Lipooti Komiti Lao Fika 2/2024: Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 4/2024 - (<i>Lao Fakaangaanga</i>)

		(Fakatonutonu)(Fika 1) ki hono Pule'i 'o e Faito 'o Ta'efakalao 2024)
	5.2	Lipooti Komiti Lao Fika 3/2024: Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 5/2024 - (Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2024)
	5.3	Lipooti Komiti Lao Fika 4/2024: Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 7/2024 - (Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)((Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito 'o Ta'efakalao 2024)
Fika 06	:	NGAAHI LIPOOTI KEHE:
	6.1	Lipooti 'Atita 'o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2023
	6.2	Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2022/2023
	6.3	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023
	6.4	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 2023 – Vahenga Fili 'o Niua 17
	6.5	Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (Marrakech, Morocco), 9 'Okatopa 2023
Fika 07	:	Tohi Launga mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 4 (Fekau'aki mo e Fakafofonga 'o Tongatapu 7)
Fika 08	:	KOMITI KAKATO:
	8.1	Lao Fika 1/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024 <i>(Lao Taautaha 'a e Fakafofonga Tongatapu 5. Na'e lau 'uluaki pea paloti 'o tali 'i he 'aho 11 'Epeleli 2024. Na'e lau tu'o ua pea tukuhifo ki he Komiti Kakato 'i he 'aho 11 'Epeleli 2024.)</i>
Fika 09	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 10	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘a e Falé	8
Poaki	9
Me’a ‘a e ‘Eiki Seá	9
Popoaki fie kaungāmamahi & faka’apa’apa miniti 1 Fale Aleá pekia Lord Matoto ka ko e Mēmipa Fale Alea Mālōlō	9
‘Asenita ngāue ‘a e Falé	9
Lao Fika 8/2024 & fakama’ala’a Pule’anga ‘i he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2024	11
Lau ‘uluaki Lao Fika 8/2024	12
Tukuhifo ki he Komiti Laó Lao Fika 8/2024	12
Fakama’ala’ala Lao Fika 9/2024 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2024	12
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fika 9/2024	13
Tukuhifo Lao Fika 9/2024 ki he Komiti Laó e	13
Lao Fika 10/2024 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Fakamo’oní 2024	13
Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 10/2024 ki he Komiti Lao	14
Fakama’ala’ala he Lao Fika 11/2024 - Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Uhinga’i Lea 14	
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fika 11/2024	15
Pāloti ‘o tali lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fika 11/2024 & tukuhifo ki he Komiti Lao	15
Fakama’a’ala ‘i he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Hiá	15
Lao Fika 13/ 2024 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Hia	16
Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 11/2024 ki he Komiti Lao	16
Lao Fakaangaanga fika 12/2024	16
Fakamanatu Sea founga ngāue ki he fakahoko ngaahi fakama’ala’ala ‘o ha Lao fakahū ki Fale Alea 17	
Lao Fika 12/2024 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Totonu ‘o e Hiki Tatau	17
Tali lau uluaki & tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 12/2024 ki he Komiti Kakato	17
Lipooti fika 2/2024 Komiti Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 4/2024	18
Talateu Lipooti fika 2/2024 Komiti Lao	18
Fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u Lipooti Fika 2/2024 Komiti Lao	24
Fokotu’u tukuhifo Lipooti fika 2/2024 ke alea’i ‘i he Komiti Lao	25
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Ki hono Pule’i Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2024	25
Fokotu’u/tu’utu’uni ke tukuhifo Lao Fakaangaanga ki he Komiti Kakato	25

Lipooti Komiti Lao Fika 3/2024.....	25
Fakatonutonu ki he kupu 51.....	27
Fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u	29
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau'anga Polisi 2024.	29
Lipooti Fika 4/2024 Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 7/2024	30
Talateu Lipooti fika 4/2024 Komiti Lao.....	31
Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u	34
Fokotu'u 'Eua 11 ke lau tu'o 2 Lao Fika 4/2024 & tukuhifo ki he Komiti Kakato	34
Tokanga Nopele fika 2 Vava'u 'oku lōloa founa ngāue'aki he Fale ki hono fakapaasi ngaahi lipooti komiti	35
Fokotu'u ke tali Lipooti fika 4/2024 Komiti Lao.....	35
Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu'u 'Eua 11 ke tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti fika 4/2024 Komiti Lao	36
Tali 'Eiki Sea ko e founa ngāue Fale Aleá kau ia he nounou fakahoa ki he ngaahi Fale Alea muli... 36	
Tui 'Eua 11 feinga Sea Komiti Kakato ke fakavave'i ma'u pē ngāue Fale Aea.....	37
Hoha'a Fakafofonga Fika ua Hou'eiki Nopele 'o Vava'u ki he 'ikai lele Fale kae lōloa lele ngāue 'a e Komiti Lao	37
Kole & tu'utu'uni 'Eiki Sea tukuhifo 'asenita 5.3 ki he Komiti Kakato	38
Tui Tongatapu 7 'ikai fe'unga pē ngāue Komiti ki ha Lao ka 'oku mahu'inga ke alea'i ha Lao 'omai ki he Falé.....	39
Fakamahino 'Eiki Sea ko Fale Alea 'oku aofangatuku ki he ngaahi ngāue mei he Komiti.....	43
Lipooti Makehe 'Atita ki he Ngaahi Ngāue Fakapa'angá mo e Faipau ki he Laó 2023.....	45
Fokotu'u tukuhifo ki he Komiti Pa'anga Lipooti makehe 'Atita ki he Ngaahi Ngāue Pa'anga & Faipau ki he Lao	45
Kole 'Eua 11 'omai lisi ngaahi 'isiu ne 'ohake 'Atita 'o lipooti ki he Potungae Pa'anga.....	45
Pāloti 'o tali tukuhifo Lipooti makehe 'Atita ki he Komiti Kakato & fiema'u 'ohake 'Eua 11	46
Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale	46
Pāloti 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita.....	50
Pāloti 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita.....	51
Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2022/2023	51
Kole Tongatapu 4 tukuhifo Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2022/2023 ki he Komiti Kakató.....	51
Pāloti tali tukuhifo Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2022/2023 ki he Komiti Kakató.....	52
Lipooti Folau faka-Fale Alea Fika 4/2023	53
Fokotu'u 'Eua 11 tukuhifo Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023.....	59
Tokanga Tongatapu 7 ki ha 'inasi 'a Tonga ko e fonua kei langa fakalalakaka hake ke tokoni he tafa'aki feliliuaki 'ea.....	59

Pālōti 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti fika 4/2024 Komiti Lao 60
Kelesi 60

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu, 01 ‘Aokosi 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie lelei he pongipongi ni Hou’eiki. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí, tataki mai e lotú.

Lotu

(Na’e fakahoko e lotu ‘o e pongipongi ni ‘e he ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, Hon. Sevenitini Toumoua.) ...

<001>

Taimi: 1005-1010

... (Kei hoko atu pē lotú.)

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he lotu ‘oku tataki mai mei he ‘Eiki Minisitā. Kole atu ki he ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko ‘a hono ui ‘o e Falé ki he ‘ahó ní Tu’apulelulu, 01 ‘Aokosi 2024. ...

<001>

Taimi: 1010-1015

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, Fakalalakalaka Faka’ekonōmiká & Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā ki he Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Mateni Tapueluelu. Sea ko e ngata’anga ē taliuí.

Poaki

Ko e poaki poaki folau e 'Eiki Tokoni Palēmiá tatau mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá, poaki folau mo Veivosa Taka, poaki me'a tōmui mai 'a Mo'ale 'Otonuku pea kau poaki folau 'a Vātau Mefi Hui. Ko e ni'ihi 'oku 'ikai ke tali honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

Me'a 'a e 'Eiki Seá

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmaí 'i hotau lolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'í Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'a Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí.

Popoaki fie kaungāmamahi & faka'apa'apa miniti 1 Fale Aleá pekia Lord Matoto ka ko e Mēmipa Fale Alea Mālōlō

Mālō homou laumālie Hou'eiki, hangē pē ko ia kuo mou mea'í na'e pekia 'a Lord Matoto 'o Tu'anekivale 'i he 'aho 21 'o Siulai 2024. Ko Lord Matoto foki na'e Mēmipa Fale Alea Mālōlō pea na'e hoko ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga Mālōlō. 'Oku 'oatu heni 'a e pōpōaki 'ofa ki he fāmilí, fānau. Fakatauange ke kei nofo 'ia kimoutolu 'a e 'ofa 'a e 'Otuá lolotonga 'a e taimi faingata'a ni. Ko u kole atu Hou'eiki tau fakahā 'etau faka'apa'apa mo e manatu 'ofa ki he 'Eiki Minisitā Mālōlō 'aki hamou me'a hake ke tau fakahoko ha faka'apa'apa fakalongolongo miniti 'e 1 ma'a Lord Matoto 'o Tu'anekivale kuo ne pekia. ...

(Fakalongolongo miniti 'e 1 Fale Alea ko e faka'apa'apa ki he pekia Lord Matoto – ko e Mēmipa Fale Alea mālōlō).

<001>

Taimi: 1015-1020

'Asenita ngāue 'a e Falé

'Eiki Sea: ... Hou'eiki kimu'a pea tau kamata he'etau 'asenitá te u fakatau'aki 'i atu pē 'a e ngaahi naunau kuo 'osi tufa atu. Mou me'a hifo ko e fika 4 he'etau 'asenitá ko e ngaahi Lao Fakaangaanga. Ko e 'uluaki laó, Lao Fika 8/2024 – Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2024. Ko e Tefito'i Lao eni 'oku fakahū mai mei he Pule'angá pea ko e toenga e ngaahi lao ko eni mei he fika 4.2 – 4.6 e 'asenitá ko e ngaahi *consequential amendment* pe ko e ngaahi lao ia fekau'aki pea mo e 'uluaki Lao Fakaangaanga Fika 8. 'I he 'ene pehē ko e Lao fika 'uluakí, Fika 8/2024 ko e Lao ia 'oku makatu'unga ai toenga e ngaahi lao ko eni 'oku fakahū maí, fika 9, 10, 11, 12, 13.

Hoko atu ki ai Hou'eiki fika 5 'etau 'asenitá ko e ngaahi lipooti 'e tolu eni kuo fakafoki mai mei he Komiti Laó. 'A ia 'oku makatu'unga ia he ngaahi lao kuo 'osi tali hono 'uluaki laú pea tukuhifo ki he Komiti Lao pea ko eni kuo kakato e ngāue e komiti, 'oku fakafoki mai ai ki he Falé ke mou toki tu'utu'uni aofangatuku ki ai. 'A ia ko e Lipooti Komiti Lao Fika 2/2024 fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 4/2024, Lipooti e Komiti Lao Fika 3/2024 fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 5/2024 pea mo e Lipooti Komiti Lao Fika 4/2024 fekau'aki mo e komiti, mo e Lao Fakaangaanga Fika 7/2024.

Hoko hake ki he ngaahi lipooti mei he Komiti Laó. Ko e ngaahi lipooti kehe 'e 5. Mou me'a hifo ko e Lipooti e 'Atitá, Lipooti Fakata'u e 'Ofisi e 'Atitá, ko e Lipooti Fakata'u e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ki he ta'u 2022-23 pehē foki ki he Lipooti Faka-Fale Alea Vāhenga Fili 'o Niua 17. Pea ko u vakai atú 'oku te'eki ke me'a mai ki Falé ni pea kapau he'ikai ke 'i heni he taimi 'oku ta'u a'u ki ai 'e toloi 'ene lipootí. Pehē foki ki he Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023.

'I he fika 7 'etau 'asenitá kimu'a pea tau hoko atu ki he ngaahi ngāue 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakató ko e tohi lāunga mei he Fakafofonga Tongatapu 4 fekau'aki pea mo Tongatapu Fika 7. Hangē pē ko e Fakafofonga Niua 17 lolotonga poaki mai 'a Tongatapu 4, kapau 'e a'u ki he kongā ko iá 'etau 'asenitá 'oku te'eki ke me'a mai, kau mo e 'asenita ko iá hono toloi. Ko e toenga 'etau 'asenitá Hou'eiki 'oku kei 'i he Komiti Kakató.

Ko 'etau 'asenita ia ki he pongipongi ni Hou'eiki. 'O kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku mou tokanga ke fakama'ala'ala ka 'ikai te u hoko atu ki he 'etau 'uluaki ngāué. 'Eua 11, me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko u fakatapu pē mo e Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. 'Uluakí Sea ko e 'asenitá pē ka ko e tokanga ki he lipooti ko eni 'a e Fika 6.1 koe'uhí pē Sea ko e, pe ko e hā 'a e fougá. He 'oku hā 'i he lipooti ia ko iá 'oku 'i ai, na'e 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u 'e 44, 45 na'e 'oange ki he ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko e lipooti fē 'oku ke me'a ki ai?

Taniela Fusimālohi: Fika 6.1.

'Eiki Sea: 6.1.

Taniela Fusimālohi: 'Io, he koe'uhí ne mau 'osi lau foki 'a e ngaahi lipootí pea 'oku hā mai 'i he lipooti ko eni ...

<001>

Taimi: 1020-1025

Taniela Fusimālohi: ... 44 na'e 'oange ki he ...

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu pē Sea. Mālō e laumālie e Seá, mālō e laumālie e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Ko e angamaheni ia Sea, tau toki alea'i hono fai e feme'a'akí 'i hano lau pe ko hono teu ke lau 'a e lipooti ko iá. 'Oku tau 'alu tautolu ia 'o a'u ki he *content* pe ko e me'a ko ē lipootí 'oku te'eki ke 'i ai hano faingamālie ke lau ai Sea. Ko e 'ai pē eni ia 'etau fougā ngāué Sea. Ko e tuku atu pē ke fai ha tu'utu'uni e Feitu'u na. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e 'uhinga pē 'eku 'ohaké 'a'aku ia he 'e 'ohake foki he taimi 'o e lipootí he toe toloi ia ai 'a e talanoa ki he lipootí. He ko e me'a 'oku, 'a ia 'oku hā he peesi 5 ko ē 'o e lipootí na'e 'i ai e fokotu'u 'e 44 he ngaahi *issue*.

'Eiki Palēmia: Sea kole atu ke fai mu'a ha faitu'utu'uni. Kapau 'oku pehē ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko u tali e fakatonutonu e 'Eiki Palēmiá. 'Oku ke me'a mai koe he lipootí 'oku te'eki ke tau lau 'etautolu 'i Fale ni. Me'a mai he 'asenitá ko ia na'a ku faka'atā atu ke mou me'a mai ki ai he pongipongi ní.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ka ko e ‘uhingá pē ‘oku me’a pē ‘a e, me’a, ‘eku fakahoha’a atu pē ‘a’aku ia he 6.1 koe’uhí ko e me’a ko iá. Ka ‘o kapau ko e founhá pe ia ka na’a ku fai atu pē au pe ko e hā ...

'Eiki Sea: Ko e founhá pe ia ‘Eua 11. Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’o me’a ki he ‘asenitá te tau hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Lao Fika 8/2024 & fakama’ala’a Pule’anga ‘i he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2024

'Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he Kalaké tau kamata he Ngaahi Lao Fakaangaangá. Ko e Lao Fika 8/2024, ko e Lao eni ‘oku fakahū mai mei he 'Eiki Minisitā *MEIDECC* ke tuku mai ha fakamatala nounou miniti ‘e 5 kimu’a pea tau lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaangá.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpelé, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko atu ‘a e talateu ki he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2024, ko e Lao Fakaangaanga Fika 8 ‘o e 2024.

Ko e taumu’a ‘o e Lao Fakaangaangá ni ko e fakapekia mo fetongi ‘a e Lao ki he Ngaahi Hia Komipiuta Vahe 4.02 pea ke fakakakato ‘a e fatongia ‘o Tonga ko e fa’ahi ki he Konivesio ki he Hia Komipiuta ‘o e Kosilió ‘o e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ‘o ‘Iulopé. ‘A ia na’e fakamo’oni ki ai ‘a Tonga ‘i Mē ‘i he ta’u 2017. Koe’uhí ko e fiema’u ia ke hoko ko ia ko e fa’ahi ki he konivesió kuo pau ke faipau ‘a e Lao ‘o Tongá ki he ngaahi kupu ‘o e konivesió. Ko e tefito’i taumu’a ‘o e konivesió ko hono teke ‘o ha tu’utu’uni tatau ki he hiá ‘a ia ‘oku taumu’a ke malu’i ‘a e sosaietí mei he hia komipiutá, tautefito ki hono ohi mai ‘o ha lao taau pea mo faka’ai’ai ‘a e fetokoni’aki fakavaha’apule’angá.

‘Oku ‘i ai ha lipooti fakamahino kuo teuteu’i ‘e he Kosilio ‘o e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ‘o ‘Iulopé ‘oku fakakau ki he konivesió. ‘I hono fakahoko ko ia ‘i he Lao Fakaangaangá ni ha fatongia ‘i he konivesió ‘oku totonu ke faka’uhinga’i ‘a e Lao Fakaangaangá ‘oku ngāue’aki ‘i ha founhá ‘oku faitatau mo e konivesio. ‘I hono fakahoko pehē ‘e ala ‘aonga ‘a e lipooti fakamahino ‘i hono fakamahu, fakamahu’inga’i ‘a e Lao Fakaangaanga ni.

‘Oku ‘i he Lao Fakaangaanga ni ‘a e ngaahi kupu lalahi ‘e 78. ‘A ia ‘oku vahe’i ki he kongá lalahi ‘e nima ‘oku kātōi ‘i he ngaahi kongá ko ‘ení ‘a e ngaahi ‘uhinga’i leá, ngaahi hia komipiutá, ngaahi hia felāve’i mo e komipiuta, ngaahi mafai fakangāue’ mo e ngaahi me’a kehe. ‘Oku toe ‘i ai foki mo e ngaahi fakatonutonu felāve’i ki he ngaahi Lao ki he Polisi Tonga, Lao ki he Fakamo’oní, Lao ki he Ngaahi ‘UHINGA Leá, Lao ki he Totonu ‘o e Hiki Tatau, mo e Lao ki he Ngaahi Hiá.

Ko e makatu’unga ‘o e fakahū mai ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Polisi Tongá 2024, Lao Fakaangaanga Fika 9 ‘o e 2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 3 ki he Fakamo’oní 2024, Lao Fakaangaanga Fika 10 ‘o e 2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘UHINGA’i Leá, ‘a ia ko e Lao Fakaangaanga Fika 11 ‘o e 2024 ...

<001>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Totonu 'o e Hiki Tatau 2024 pe ko e Lao Fakaangaanga Fika 12 'o e 2024 mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Hia 2024, Lao Fakaangaanga Fika 13 'o e 2024. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke tau lau 'uluaki.

Lau 'uluaki Lao Fika 8/2024

LAO FAKAANGAANGA KI HE NGAahi HIA KOMIPIUTA 2024. Ko ha lao ke tu'utu'uni ki hono ta'ofi, fakatotolo, ta'ota'ofi mo e hilifaki 'o e ngaahi tautea ki he ngaahi hia fekau'aki mo e komipiuta 'i tonga mo ha ngaahi taumu'a felāve'i

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

KONGA 1 – TALATEU. 1 Hingoa nounou mo e kamata ngāue'aki. Kupu (1) 'E ui 'a e Laó ni ko e Lao ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2024

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2024, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Laláhi, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga ki hono, ki he Ngaahi Hia Komipiutá 2024, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Tukuhifo ki he Komiti Laó Lao Fika 8/2024

'Eiki Sea: 'I he 'ene pehē 'oku tali 'a hono lau 'uluaki. Ko u tukuhifo e Lao Fakaangaanga ko ení ki he Komiti Laó.

Fakama'ala'ala Lao Fika 9/2024 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2024

Tau hoko atu ki he Lao Fika 9/2024, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tongá 2024. 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e 'Eiki Seá ko ē na'a ku lave pē ai he talateú ko e toenga 'o e 4.2 – 4.6 ko e *consequential amendments* pē ki he Lao ko ē na'e toki 'osí, kae kamata'aki pē 4.2 e, 'a e Lao Fakaangaanga ke Fakatonutonu ki he Polisi Tongá. Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke u tñaki atu pē ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā. 'A ia ko e 'uhingá eni ke lava 'oange ha *power* ki he 'ofisa polisi ke ne lava ai 'o kumi mo ma'u ai ha fakamatala

mei ha sisitemi pe ko ha komipiuta pe ko ha telefoni ‘o ha tokotaha ‘oku ne tau pehē ‘oku mahalo’i na’a ne fai ha hia. Ka ko e fekau’aki pe ia hangē ko e me’a ‘a e Minisitā pea mo e Tefito’i Laó. Mālō.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fika 9/2024

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 9/2024, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tongá.

Kalake Tēpile: Lao fakaangaanga (fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2024 ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he polisi tonga vahe 7.07

'OKU TU'UTU'UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule'angá ‘o pehē:

1Hingoa Nounou, ‘Uhinga’i Lea mo e Kamata ngāue’akí. Kupu (1)‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2024.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fika 9/2024, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tongá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Tukuhifo Lao Fika 9/2024 ki he Komiti Laó e

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ou tu’utu’uni ke tukuhifo mo eni ki he Komiti Laó.

Lao Fika 10/2024 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Fakamo’oni 2024

Tau hoko atu Hou’eiki ki he fika 4.3, Lao Fika 10/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 3 ki he ...

<001>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... ‘e ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, ko e tefito’i taumu’a ‘o e fakatonutonu ko eni, ko e ‘uhinga ‘o e lea tohi ngāué, ke ngāue’aki ‘i he Lao ki he Fakamo’oni ‘a e ‘uhinga ‘o e lea tohi ngāue ‘i he, ‘a ia ‘oku hā ia ‘i he Lao ki he ‘Uhinga’i

Lea ko e fakataumu'a ke tatau 'a e ngāue kotoa, 'a ia 'e to'o ia mei he lao ko eni, kae ngāue'aki 'a e faka'uhinga ko ē 'i he Lao ki he 'UHINGA'i Lea. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau lau 'uluaki 'a e Lao fika 10/2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 3 ki he Fakamo'oni.

Kalake Tepile: Lau 'a e Lao ...LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) (FIKA 3) KI HE FAKAMO'ONI 2024. KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HE FAKAMO'ONI (VAHE 3.06)

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1. Hingoa Nounou, 'UHINGA'i Lea mo e Kamata ngāue'aki. Kupu (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e (Lao Fakatonutonu) (fika 3) ki he Fakamo'oni 2024.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki 'a e Lao fika 10/2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 3, ki he Fakamo'oni, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga. Fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 10/2024 ki he Komiti Lao

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ou tu'utu'uni ke tukuhifo mo eni ki he Kōmiti Lao.

Fakama'ala'ala he Lao Fika 11/2024 - Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi 'UHINGA'i Lea

Hoko atu ki he fika 4.4, Lao Fika 11/2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he ngaahi 'UHINGA'i Lea. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa, 'a ia ko e fo'i fakatonutonu ko 'enī 'oku taumu'a ia ke fakatonutonu, ke fakapekia'i mo fetongi 'a e 'uhinga'i lea, 'o e ngaahi lea tohi ngāue, mo e fo'ilea ha taha ke ho'ata atu 'a e ngaahi liliu 'i he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2024. Pea ko e 'uhinga'i lea fo'ou 'o e fo'ilea ko ē tohi ngāue, 'oku ne kātoi leva 'e ia ha lekooti 'o ha fakamatala 'o tatau pē 'i he paaki pē 'i he sīpinga faka-'ilekutulōnika mo e 'uhinga'i lea fo'ou 'o e lea ha taha, 'oku kātoi leva ai 'a e, mo e taha taatahá, ni'ihi faka-kautaha mo e ni'ihi 'oku 'ikai faka-kautaha. Mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he ngaahi ‘uhinga’i Lea.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fika 11/2024

Kalake Tepile: LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE NGAahi ‘UHINGA’I LEA 2024. KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KI HE NGAahi ‘UHINGA’I LEA, VAHE 1.02.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1. Hingoa Nounou, ‘UHINGA’i Lea mo e kamata ngāue‘aki. Kupu (1) ‘E Ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he ‘UHINGA’i Lea, 2024.

Pāloti ‘o tali lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fika 11/2024 & tukuhifo ki he Komiti Lao

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki, ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘UHINGA’i Leá fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, mo ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 14.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tukuhifo mo eni ki he Kōmiti Lao.

Tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Hiá.

Fakama’a’ala ‘i he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Hiá

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa. Ko e tefito’i taumu’a e fakatonutonu ...

<002>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā MEIDECC : ... ke fakapapau’i ko ha taha ‘oku ne maumau’i ha totonu, ‘oku malu’i ‘i he Tefito’i Lao ‘aki hono ngāue’i ha fa’unga fakakomipiuta ‘oku ne fakahoko ‘a e hia. Ka ko e fakatonutonu ko eni ‘oku fakatatau ia ki he Kupu 10 e Konivesio e Ngaahi Hia

Fakakomipiuta ‘a e Kosilio ‘a e ngaahi Pule'anga Fakatahataha ‘o ‘Iulope. ‘A ia ‘oku ne lau ko e hia ‘a e maumau’i ‘o e totonu ki he hiki tatau ‘o ngāue’aki ‘a e fa’unga fakakomipiuta. Mālō.

'Eiki Sea : Kātaki pē Hou'eiki tau fakalaka tautolu ia he 4.5 ka ‘oku sai pē ke tau lau ‘uluaki ai pē e 4.6 pea tau foki mai. Kole atu ki he Kalake ke tau lau ‘uluaki Lao Fika 13/ 2024 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Hia.

Lao Fika 13/ 2024 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Hia

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Hia 2024.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngaahi Hia . Vahe 4.04. ‘OKU TU'UTU'UNI ‘E HE TU’i mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he fakataha alea ‘o e Pule'anga ‘o pehē:

Kupu 1 - Hingoa Nounou, ‘Uhinga’i Lea mo e kamata ngāue’aki. Kupu (1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ngaahi Hia 2024.

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Hia fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi. Māteni Tapueluelu, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 16.

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaangá Fakatonutonu ki he Ngaahi Hia fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 11/2024 ki he Komiti Lao

'Eiki Sea : Ko ia ko u tukuhifo mo eni ki he Komiti Lao.

Lao Fakaangaanga fika 12/2024

Pea mo e Lao faka’osi e pongipongi ni Hou'eiki ko e Lao Fika 12/2024 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Totonu ‘o e Hikitatau. 'Eiki Minisitā. 'Eiki Minisitā, ko e fika 4.5 ‘etau ‘asenita Lao Fika 12/2024 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Totonu ‘o e Hikitatau.

'Eiki Palēmia : Sea mālō pē ka u tokoni atu ki he fakama'ala'ala. ‘A ia ko e Lao Fakaangaanga ko eni ke fakatonutonu fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2024 ‘a eni ko ē na’a ke me’a ki ai. Ko e tefito eni mei he fo’i Lao tefito. Ko e tefito’i taumu’a ‘o e fakatonutonu ko eni, ke fakapapau’i ko e taha ‘oku ne maumau’i ha totonu ‘oku ne malu’i ‘e he Tefito’i Lao ‘aki hano ngāue’aki ha fa’unga fakakomipiuta ‘oku ne fakahoko ‘a e hia. Mālō Sea.

Fakamanatu Sea founga ngāue ki he fakahoko ngaahi fakama'ala'ala 'o ha Lao fakahū ki Fale Alea

'Eiki Sea : Hou'eiki, ko u faka'apa'apa pē ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Minisitā e Kapineta ka ko u kole atu pē ke fakamanatu atu 'etau Tohi Tu'utu'uni. Ko hono fakahū mai ko ia e ngaahi lao, ko e Minisitā ko ia 'oku fakamo'oni ki he Tefito'i Laó ko ia 'oku ne 'omai e fakamatala miniti 'e 5. Kapau 'oku 'ikai ha fakamatala, te u tu'utu'uni pē ke hoko atu hono lau ka tau toki fakama'ala'ala 'i hono fakafoki mai e lao mei he Komiti Pa'anga. Ka ko 'eku fakamanatu atu pē Hou'eiki ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ia 'a ia ko e lao ko eni 'oku fakamo'oni mai ai 'a e 'Eiki Minisitā *MEIDECC*. Kapau 'oku 'ikai ha'ane fakamatala tali lelei pē 'e au ka ko u fakamālō atu ki he tokoni 'oku 'omai mei he Pule'anga Hou'eiki. Ko e fakamanatu atu pē 'etau founga ngāue. 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā *MEIDECC* : 'Io, tapu mo e 'Eiki Sea kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa. Kātaki pē na'e 2 'eku *copy* 'aku 'a e pepa ko ia na'e tufa mai, pea 'oku ki'i tuai 'eku vakai ki he pepa. Ka ko e tefito'i taumu'a 'o e fakatonutonu ke fakapapau'i ...

<004>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā *MEIDECC*: ... ki he pepa ka ko e tefito'i taumu'a 'o e fakatonutonu ke fakapapau'i ko ha talia 'oku ne maumau'i ha totonu 'oku malu'i 'i he tefito'i lao 'aki hano ngāue'aki ha fa'unga fakakomipiuta 'oku ne fakahoko ko e hia. Ko e fakatonutonu ni 'oku fakatatau pē ia ki he kupu 10 'o e Konivēsio 'o e Hia Fakakomipiuta 'i he 'i he Pule'anga Fakatahataha 'a 'Iulopé 'o ne lau e hia maumau'i e totonu ke hiki tatau ngāue'aki 'a e fa'unga fakakomipiutá mālō.

Lao Fika 12/2024 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Totonu 'o e Hiki Tatau

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki e Lao Fika 12/2024 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Totonu 'o e Hiki Tatau.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Totonu 'o e Hiki Tatau 2024. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Totonu 'o e Hiki Tatau Vahe 17.05.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē. Kupu 1 Hingoa Nounou 'uhinga'i lea mo e kamata ngāue'aki. Kupu (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Totonu 'o e Hiki Tatau 2024.

Tali lau uluaki & tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 12/2024 ki he Komiti Kakato

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki e Lao Fika 12/2024 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Totonu 'o e Hiki Tatau fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie

Elaine Tei, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 12, 13 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he lau 'uluaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia ko u tukuhifo mo eni ki he Komiti Lao.

Lipooti fika 2/2024 Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 4/2024

Fakamālō atu Hou'eiki 'oku lava 'etau 'Asenita Fika 4 tau hoko atu leva ki he Fika 5, ko e ngaahi Lipooti Komiti 'e 3 'a ia ko e kotoa e 'ū lipooti ko eni mei he Komiti Lao. 'Uluaki lipooti mei he Komiti Lao Fika 2/2024 fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 4/2024 ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao. Kole ki he Kalake ke ne lau mai e tohi fakahū mai 'aki e lipooti ko eni.

Kalake Tēpile:

'Aho 19 'o Siulai 2024

Lord Fakafanua
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 2/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 4/2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024.

Ko u faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 2/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao ke me'a ki ai e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 4.2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024.

Faka'apa'apa atu,

Hon. *Dr.* Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
(Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau mai ai pē e lipooti mei he peesi fika tolu, Talateu ki he Ngaahi Fakamā'opo'opo he peesi fika hiva.

Talateu Lipooti fika 2/2024 Komiti Lao

Kalake Tēpile: Peesi tolu. Talateu.

‘Uluaki ‘oku fakahoko atu ‘i he lipooti ni ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao, Komiti fekau’aki pea mo e Lao Fakaangaanga Fika 4/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao 2024. Lao Fakaangaanga.

Ua, ko e Lao Fakaangaanga ko eni ko e Fakatonutonu ki he Lao ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao (Vahe 4.06 Tefito’i Lao). Na’e fakahū mai ia mei he Pule’anga he ‘Eiki Minisitā Polisi Le’ole’o *Hon. Sāmiu Vaipulu* ‘i he ‘aho 18 ‘o ‘Epeleli 2024. Na’e tēpile’i ‘a e Lao Fakaangaanga mo lau ‘uluaki ‘i Fale Alea ‘i he ‘aho 23 ‘o Mē 2024. Na’e tukuhifo leva he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki he komiti ni ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 131.

Tolu, ko e fatongia ‘o e komiti ke fakakakato ‘a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga ‘o fakatatau ki he ongo tu’utu’uni ko ‘eni.

- i) Tu’utu’uni 175 kupu (2). Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘oku fakahū ki he ...

<005>

Taimi: 1045 – 1050

Kalake Tepile: ... Komiti ke ne fatongia’aki hono:

- a) Vakai’i pe ‘oku fepaki ‘a e Lao Fakaangaangá, i) mo e Konisitūtoné pe ii) ko ha toe Lao lolotonga pe ha ngaahi totonu.
- b). Vakai’i pe ‘oku hoa mo taau ‘a e ngaahi lea ‘oku ngāue’aki ‘e he Lao Fakaangaangá mo e founa fa’u Lao angamahení.
- c). Vakai’i ‘a e ngaahi hala fakakalamá mo e sipelá
- d). Vakai’i pe ‘oku tatau ‘a e lea fakatongá mo e fakapilitaniá
- e). Vakai’i pe ‘oku tatau ‘a e fokotu’utu’u mo e founa ‘o e Lao Fakaangaangá mo e tu’unga angamaheni ‘o e fa’u Laó

(ii) Tu’utu’uni 131

- Sivi’i ‘a e taumu’a (*policy*) ‘o e Lao Fakaangaangá pea mo
- Fakamā’opo’opo ha ngaahi fokotu’u ‘a e kakai ‘o e fonuá ki he Lao Fakaangaangá pea
- Ke lipooti ‘a e ola ‘ene ngāué mo e ngaahi fokotu’ú ki he Fale Aleá.

Ngāue ‘a e komiti ki he Lao Fakaangaangá:

4. ‘I he ‘aho 24 ‘o Mē 2024, na’e fakahoko ai ‘a e fakataha ‘a e komiti pea na’e fakama’ala’ala ai ‘e he ‘Ateni Senialé ‘a e puipuitu’a mo e ngaahi makatu’unga ki hono fakatonutonu ‘o e Lao Fakaangaangá.
5. Fakatatau ki he fakamatala meí he ‘Ateni Senialé na’e fatu ‘a e Lao Fakaangaanga ni koe’uhi ko e mafatukituki ‘oe palopalema ‘o e faito’o ta’efakalao pea mo e tu’unga kuo a’u ki ai ‘a e ngaahi hia ‘oku felāve’i mo e faito’o ta’efakalao, tautautefito ‘i hono ngāue’aki ‘a e ngaahi me’angāue faka’ilekitulōnika mo e tekinolosia ‘oku toe fakaonopooni ange ‘o hangē ko e telefoni to’oto’o (*mobile phones*). ‘Oku tōmui pea ‘oku ‘ikai fe’unga ‘a e ngaahi lao lolotonga (‘o hangē ko e Lao ki he Ngaahi Hia Komipiuta) he na’e te’eki ke a’u ‘a e tu’unga

‘o e tekinolosiá ‘i he kuohilí ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘i he lolotonga ní, ‘o fa’a hoko ai ‘a e ngaahi palopalema ‘i hono fakatotolo’i ‘o e ngaahi hia faito’o ta’efakalaó. ‘I he ngaahi ‘ahó ni ‘oku angamaheni ke ngāue’aki ‘a e ngaahi me’angāue ko ení ki ha ngaahi fetu’utaki, fetuku pe tauhi ‘o ha ngaahi fakamatala ‘oku ‘i ai ‘ene kaunga ki ha ngaahi hia fekau’aki mo e faito’o ta’efakalao. ‘I he taimi tatau, ko e natula ‘o e ngaahi hia faito’o ta’efakalaó ‘oku ‘ikai fakahoko pe ‘e ha tokotaha ka ‘oku toe kau mo e ni’ihi kehe pea ‘oku ngāue’aki ai ‘a e ngaahi mne’angāue hangē ko e telefoni to’oto’ó ki he fetu’utakí ‘o tokoni ha ngaahi fakamatala mei ai ki he faktotolo ‘a e kau polisi’.

6. ‘Oku fatu foki ‘a e Lao Fakaangaanga ni ke tokonia ‘a e kau polisi’ ‘i hono fakatotolo’i ‘o e ngaahi hia ko iá ‘i ha ngaahi founa ‘oku toe faka’onopooni angé. Kuo ma’u ‘e he Polisi Tongá ‘a e naunau ko e polokalama fakakomipiuta ‘oku ui ko e *cellebrite*. ‘A ia ‘oku malava ke ne to’o ‘a e ngaahi fakamatala mei he me’angāue faka’ilekitulōnika ‘e ni’ihi, ka neongo iá ‘e kei fiema’u pe ke fakaava ‘a e me’angāue kimu’a pea lava ‘o ngāue’aki ‘a e polokalama fakakomipiuta *cellebrite* ke ne to’o ‘a e fakamatalá.
7. ‘I he ‘ene pehē, ko e taumu’a ‘o e Lao Fakaangaangá ni ke ne ‘oange ha mafai makehe ki he Fakamaau Polisi pe ko ha Fakamaau ‘i he Fakamaau’anga Lahí ke ne tu’utu’uni ki ha taha ke ne ‘oange ha fakamatala pe tokoni ki ha ‘Ofisa Polisi ‘o kau ki he’ene me’angāue faka’ilekitulōnika. ‘Oku fakamafai’i ‘e he tu’utu’uni mei he Fakamaau Polisi pe ko ha Fakamaau ‘i he Fakamaau’anga Lahí, ha ‘Ofisa Polisi ke ne fekau’i ‘a e taha ‘o’ona ‘a e me’angāue faka’ilekitulōniká ke ne fakaava ‘a e ngaahi fakamatala ‘i he me’angāue ko iá pe ‘omi ha ngofua ke hū ki ai. ‘Oku fokotu’u foki ko ha hia ‘iate ia pe ‘a e ‘ikai loto ke fakaava ha ngaahi me’angāue faka’ilekitulōniká.
8. Na’e pehē foki ‘e he ‘Ateni Senialé ‘oku fa’u ‘a e Lao Fakaangaangá koe’uhi ke fenāpasi mo e ngaahi lao kehe ‘oku fekau’aki mo iá hangē ko e Lao ki he Ngaahi Hia Komipiutá mo e Lao ki he Fakamaau’anga Polisi. ‘Oku lolotonga fakahoko foki ‘a e ngāue ke fakahū mai ai ha Lao Fakaangaanga ke fetongi’aki ‘a e Lao ki he Ngaahi Hia Komipiutá koe’uhí ko e ngaahi fakalalakaka fakatekinolosia kuo hoko fakaemāmani lahi.

Fakatonutonu ki he Kupu 2 ‘o e Tefito’i Lao

9. ‘Oku fakatonutonu ‘a e Kupu 2 ‘o e Tefito’i Laó, ‘aki hono tānaki atu ‘a e ngaahi ‘uhinga’i lea ‘oku ngāue’aki ‘i he Lao ki he Ngaahi Hia Fakakomipiuta (Vahe 4.02) koe’uhí ke fenāpasi ‘a e Tefito’i Laó mo e Lao ki he Ngaahi Hia Fakakomipiuta. ‘Oku makatu’unga eni ke fakapapu’i ‘oku fakakau ‘i he laó ‘a hono ...

<006>

Taimi: 1050-1055

Kalake Tepile: ... fakakau ‘i he laó ‘a hano fakahoko ‘o ha ngaahi hia faito’o ta’efakalao ‘o ngāue’aki ‘a e ngaahi founa fakakomipiutá, hangē ko e telefoni to’oto’ó.

Fakatonutonu ki he kupu 23 ‘o e Tefito’i Lao

10. Ko e tefito’i fakatonutonu ‘i he Lao Fakaangaangá ko e fakatonutonu ki he kupu 23 ‘o e Tefito’i Lao, ‘aki hano fakahū atu ha kupu fo’ou, (kupu 23A), fekau’aki mo e tu’utu’uni ke hū ki ha founa fakakomipiuta pe me’a tauhi fakamatala. ‘Oku ‘uhinga foki ‘a e founa

fakakomipiuta ki he me'angāue pē ha kulupu 'o ha ngaahi me'angāue 'oku fehokotaki pe felāve'i 'o kau ki ai 'a e 'initaneti' taha pe lahi hake 'a ia fakatatau ki ha polokalama 'oku ne fakahoko 'a e fakahokohoko 'iate ia pe 'o e fakamatala pe ko ha fatongia kehe 'o kau ai 'a e telefoni to'oto'o.

11. 'Oku fakamafai'i 'e he kupu 23A (1) ha Fakamaau Polisi pe Fakamaau'i he Fakamaau'anga Lahi ke ne tu'utu'uni'i ha taha pau ke ne 'omi ha fakamatala, 'o hangē ko e lea fakapulipuli pe *password* ki ha telefoni to'oto'o. Koe'uhi kae malava ai 'e ha 'Ofisa Polisi 'o fakahoko ha taha pe lahi ange 'o e ngaahi me'a ko eni. Hū, *access* ki ha fakamatala 'oku tauhi 'e ma'u mei ha founa fakakomipiuta, (*computer system*) pe me'a tauhi fakamatala, *data storage medium*. Ma'u mo hiki, *obtain and copy*, 'a e fakamatala fakakomipiuta (*computer data*) 'oku 'i loto. Liliu unvale ki ha sipinga tohi ngāue pe ha sipinga 'e taha 'oku mahino ngofua.

12. 'I he kupu 23A (2), ko e tu'utu'uni 'oku fakahoko 'e ha Fakamaau Polisi pe Fakamaau 'i he Fakamaau'anga lahi 'oku makatu'unga ia 'i he'ene fiamālie 'oku 'i ai ha 'uhinga lelei, *reasonable grounds*. Ki hono mahalo'i 'oku tauhi 'a e naunau fakamo'oni, *evidential material* 'i ha komipiuta pe telefoni to'oto'o, founa fakakomipiuta mo ha ngaahi fakamatala pau ki he taha 'oku fakamahino pau, *specified person* 'e fakahoko 'a e tu'utu'uni ki ai.

13. 'O kapau he 'ikai ke 'oange 'e he tokotaha ko ia ha fakamatala 'e tokoni ki he 'Ofisa Polisi 'o kau ki he'ene komipiuta pe telefoni to'oto'o 'o fakatatau ki he tu'utu'uni pea 'oku hoko ia ko ha hia 'i he kupu 23A (4) mo e (6). Ko e tautea ki he kupu 23A (4) 'oku ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$100,000 pe ngāue popula ki ha vaha'a taimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 5 pe fakatou'osi. Ko e kupu 23 A(6), 'oku fekau'aki ia mo ha hia 'oku felāve'i mo e tohi kumi koloa pe kumi 'ikai ai ha tohi fakamafai 'o ha hia mamafa. Ko e tautea ki ai 'oku ala mo'ua ha taha 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$250,000 pe ngāue popula ki ha vaha'a taimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 15 pe fakatou'osi.

Ngaahi kaveinga na'e tokanga ki ai 'a e Komiti.

14. 'I hono alea'i 'o e Lao Fakaangaanga ni, na'e mahu'inga 'ia 'a e Komiti ke fakapapau'i 'oku tauhi malu 'a e ngaahi fakamatala 'e ala ma'u 'e he kau polisi mei hono fakatotolo'i ha hia faito'o 'oku ta'efakalao 'a ia 'oku 'i ha telefoni to'oto'o pe fa'ahinga founa fakakomipiuta. 'Oku tautautefito eni ki ha ngaahi fakamatala na'e ma'u hake ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga ki he hia faito'o ta'efakalao 'oku fakatotolo'i 'o hangē ko ha ngaahi fakamatala fakapulipuli, *confidential information*, pe ko ha ngaahi fakamatala fakafotuitui, *private personal information*. Na'e makatu'unga 'a e tokanga ko 'eni koe'uhi 'oku ngali fii 'ata 'a e mafai, *powers are very wide*, 'oku foaki ki he kau polisi 'i he malumalu 'o e Lao Fakaangaanga ni. Na'e mahino ki he Komiti, 'i hono ma'u 'o ha tu'utu'uni mei he Fakamaau Polisi pe ko ha Fakamaau 'i he Fakamaau'anga Lahi, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakangatangata 'i he lahi 'o e fakamatala 'i he ngaahi founakomipiuta, hangē ko e telefoni to'oto'o, 'oku ngofua ke hii ki ai 'a e kau polisi, *access* koe'uhi 'oku toki fakaava hake 'a e me'angāue ko ia pea toki kumi mei ai 'a e fakamatala 'oku kaunga ki he hia faito'o ta'efakalao.'Oku 'ikai foki ke 'i ai ha kupu te ne fakamahino'i 'e tauhi malu 'a e toenga 'o ha ngaahi fakamatala 'oku 'ikai ke kaunga ki he hia ko ia koe'uhi ke fakapapau'i he 'ikai ke toe talanoa'i mo mama atu kitu'a.

15. Na'e fakatokanga'i foki 'e he Komiti, 'oku 'i ai 'a e Lao ki he Ngaahi Me'a Fakapulipuli Faka-Pule'anga, *Official Secrets Act* 'a ia

'Eiki Sea: Ko u kole ki he Kalake ke ki'i ta'ofi ai ka tau ki'i mālōlō ...

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Tau kei lau eni e Komiti Tu'uma'u ki he Laó 'enau Lipooti Fika 2/2024. Kole atu ki he kalaké ke hoko atu.

Kalake Tēpile: Konga 15.

15. Na'e fakatokanga'i foki 'e he Komiti, 'oku 'i ai 'a e Lao ki he Ngaahi Me'a Fakapulipuli Faka-Pule'anga (*Official Secrets Act*) 'a ia 'oku ne fakapapau'i ai kuo pau ke tauhi malu 'a e ngaahi fakamatala fakapule'anga kotoa pē. Na'e fakatokanga'i ai 'e he Komiti 'oku 'ikai ke 'i ai ha kupu 'i he Lao Fakaangaanga ni fekau'aki mo ha tautea ki ha 'Ofisa Polisi 'o kapau he 'ikai ke faipau ki he tu'utu'uni mo e mafai'oku 'oange ki ai. Koe'uhi ke fakapapau'i 'e hū pe 'o to'o 'a e ngaahi fakamatala 'oku kaunga tonu ki he hiá telia ha ngaahi fakamatala fakapulipuli (*confidential information*) pe fakataautaha (*private information*).

16. Na'e tokanga foki 'a e Komiti he 'oku malava pē ke maumau'i 'a e totonu fakataautaha 'o ha tokotaha ki ha ngaahi fakamatala 'oku fekau'aki tonu mo ia (*breach of privacy*). 'E malava ke hoko eni 'i ha taimi 'e fiema'u ai ha ngaahi fakamatala mei ha ngaahi founga fakakomipiuta 'oku tñaki ai (*store*) 'a e ngaahi fakamatala fakataautaha 'a e kakai 'o e fonuá (*public information database*).

17. 'I he tali mei he 'Ateni Senialé, 'oku fa'u 'a e Lao Fakaangaanga ni 'i he laumālie 'oku fakahoko 'e he kau polisi honau ngaahi fatongiá 'o fakatatau ki he'enau fuakava ki he Pule'anga mo e Laó. 'A ia kuo pau ke nau tauhi malu ha ngaahi fakamatala fakapulipuli pea 'oku fakahoko foki 'i ha ngaahi founga ngāue fakapolofesinale mo fakatatau ki he ngaahi lao 'o e fonuó. 'O ka tō kitu'a mei ai 'a e fakahoko fatongiá pea 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni fakaepotungāue mo faka-Pule'anga ki ai.

18. Na'e tui foki 'a e Komiti 'oku mahu'inga ke fakamamafa'i 'a e ngaahi makatu'unga 'oku fakahoko 'aki 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau Polisi pe ko ha Fakamaau 'i he Fakamaau'anga Lahí 'i ha founga 'e malava ke fakapapau'i 'oku tauhi ke malu ha ngaahi fakamatala 'oku 'ikai kaunga ki he hia faito'o ta'efakalaó. Ka 'i he taimi tatau, he 'ikai te ne fakafe'atungia'i 'a e ngāue 'a e kau polisi 'i hono fakatotolo'i 'o e hia ko ia.

Tu'utu'uni 175

19. 'I hono vakai'i 'e he Komiti 'a e Lao Fakaangaanga ni 'o fakatatau ki hono talafatongia 'i he tu'utu'uni 175, na'e fakatokanga'i 'e he Komiti, na'e 'i ai e ngaahi tu'utu'uni

na'e faipau. Neongo iá, na'e 'i ai mo e ngaahi tu'utu'uni na'e 'ikai ke faipau. Na'e fokotu'u ai 'e he Komiti ke fakatonotonu 'a e Lao Fakaangaanga ni koe'uhi ke faipau ki be tu'utu'uni 175pea ke toki tu'utu'uni aofangatuku ki ai 'a e Fale Alea, 'o anga pehé ni:

Ngaahi tu'utu'uni 'ikai ke faipau

Kupu 175(2)(a) – Vakai'i pe 'oku fepaki 'a e Lao Fakaangaanga mo e Konisitūtoné pe ko ha toe lao lolotonga pe ha ngaahi totonu.

Fokotu'u ke fakatonotonú

Peesi 6, kupu 2 'i he tatau faka-Tonga: Fokotu'u ke fetongi 'a e "*sistemi fakakomipiutá*" ki he "*founga fakakomipiuta*" ke fenāpasi mo e 'uhinga'i lea 'i he *Lao ki he Ngaahi Hia Komipiuta* [Vahe 4.02] pea ke fetongi kotoa 'eni 'i ha feitu'u pe 'oku hā ai 'i he Lao Fakaangaanga ni. ...

<001>

Taimi: 1135-1140

Kalake Tepile: ... 'i he feitu'u pē 'oku ha ai 'i he Lao Fakaangaanga ni.

Tu'utu'uni 175, kupu (2) konga (b):

Vakai'i pē 'oku hoa mo taau 'a e ngaahi lea 'oku ngāue'aki 'i he Lao Fakaangaanga, mo e founga fa'u lao angamaheni.

Peesi 5, kupu 1, (1) 'i he tatau faka-Tonga, Fokotu'u ke fakahū atu 'a e fika 1, hili 'a e fakatonotonu ki he hingoa nounou 'o e Lao Fakaangaanga.

Kupu 175, (2) konga (c), vakai' i 'a e ngaahi hala faka-kalamá mo e sipela.

Peesi 6, kupu 23 (a) (1), 'i he tatau faka-Tonga. Fokotu'u ke fetongi 'a e, '*oku ne tu'utu'uni ha taha pau*, 'aki 'a e, '*oku ne tu'utu'uni ha taha kuo fakamahino pau*, ke fenāpasi mo e ngaahi fakatonotonu kehé.

Peesi 7, kupu 23 (a) (2) konga (b) 'i he lea faka-Tonga. Fokotu'u ke fetongi 'a e ngaahi lea 'i he kupu si'i (ii) mo e (iii) mo e (iv) 'aki 'a e,

(ii) ko e taha 'o'ona 'e lēsii, ko e sisitemi faka-komipiuta pē me'a tauhi fakamatala.

(iii) ko ha taha 'oku ngāue mo 'a ha taha 'o'ona, pē lēsii 'o e sisitemi faka-komipiuta, pē me'a tauhi fakamatala.

(iv) ko ha taha 'oku fakangāue'i 'i ha aleapau ngāue 'e taha 'o'ona 'a e lēsii 'o e sisitemi faka-komipiuta, pē me'a tauhi fakamatala, koe'uhi ke fenāpasi mo hono ngāue'aki 'a e lea ko e lēsii, 'i hono ngāue'aki 'i he Lao ki he Kelekele vahe 20.01.

Kupu 175 (2) konga (d): Vakai'i pē 'oku tatau 'a e lea faka-Tonga mo e faka-Pilitānia. Peesi 6, kupu 23A, (1) 'i he tatau faka-Tonga, fokotu'u ke fakahū atu 'a e, *ke Fakamaau ki he Fakamaau'anga Lahi*, hili 'a e Fakamaau Polisi, ke fenāpasi pea mo e toenga 'o e kupu, pea

ke fenāpasi foki mo e tatau faka-Pilitānia ‘o e Lao Fakaangaanga ni. ‘Oku hā tonu pē foki ‘a e fakalea ko eni ‘i he Tefito’i Lao.

Peesi 6 kupu 23A(1)(a) (ii) ‘i he tatau faka-Tongá, fokotu’u ke fetongi ‘a e kupu si’i ko eni ‘aki ‘a e, (ii) ma’u ‘i he lolotonga hono fā angamaheni ‘o ha taha, ‘a ia ‘oku fakamafai ‘i ha tohi fakamafai pē ‘ikai ‘i ai ha tohi fakamafai pehē. Koe’uhi ke fenāpasi mo hono ‘uhinga faka-Pilitānia, ‘a ia ‘o *search of a person*, ko hono fakatonulea ‘o e kumi angamaheni ‘o ha taha ‘i he ‘uhinga ia ki he *ordinary search for a person*.

Peesi 6 kupu 23A, (2) (c)(i) ‘i he tatau faka-Tonga. Fokotu’u ke fetongi ‘aki ‘a e kupu si’i ko eni ‘a e, sisitemi faka-komipiuta pē me’a tauhi fakamatata pē ko ha *network* faka-komipiuta ‘a ia ko e komipiuta pē me’a tauhi fakamatata ‘oku ne “pē kuo ne hoko ko ha konga ko ia pē.” Koe’uhi ke ‘uhinga tatau ‘a e faka-Tonga pea mo e faka-Pilitāniá.

Peesi 7, tatau faka-Pilitānia, kupu 23A,(2) konga (c) konga si’i (i). Fokotu’u ke fetongi ‘a e kupu si’i ko eni ‘aki ‘a e, *the computer system or data storage medium or computer network of which the computer or data storage medium forms of form a part of*. Koe’uhi ke fakahū atu ‘a e lea ko e “of”, ke faka’uhinga lelei ‘aki ‘a e konga ko eni.

Konga 20, fakakakato ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale ‘a e ngaahi fakatonutonu ko ia pea toe fakahū mai ‘a e Lao Fakaangaanga, mo hono ngaahi fakatonutonu ‘o fakafika, ko e Lao Fakaangaanga fika 4A/2024. (Fakalahi 1).

Tu’utu’uni 131.

Konga 21, na’e pehē ‘e he ‘Ateni Seniale ‘oku ‘ikai toe fiema’u ke tuku ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga ni kitu’a, koe’uhi ko e natula fakavavevave mo mafatukituki ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga, ki he ngāue ki hono tau’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao. Na’e tu’utu’uni ai pē ‘a e kōmiti ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti ki hono lipooti ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e Kōmiti ki Fale Alea.

Fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u Lipooti Fika 2/2024 Komiti Lao

Peesi 9, Fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u.

Konga 22, ‘i hono fakama’opo’opo mo kakato ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti ki he Lao Fakaangaanga fika 4/2024. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika (1) ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao 2024 ...

<002>

Taimi: 1140-1145

Kalake Tēpile : ... pea ‘oku ‘oatu ‘a e ngaahi fokotu’u ‘a e Komiti ‘o anga pehé ni:

- i) Ke tali ‘a e Lipooti Fika 2/ 2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao.
- ii) Ke alea’i ‘i Fale Alea ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 4A/2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao ‘i he Fakalahi 1. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Sea e Kōmiti Lao.

Fokotu'u tukuhifo Lipooti fika 2/2024 ke alea'i 'i he Komiti Lao

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko e fokotu'u atu pē mu'a ke tukuhifo eni ki he Kōmiti Kakato na'a 'oku ai ha mēmipa 'e tokanga ki ha ngaahi konga 'o e fakatonutonu ko eni. Ka ko e 'uhinga eni kuo 'osi fakamatala atu pē hono lau e lipooti. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki, koe'uhi ko e natula 'o e lao ko eni, te u kole atu pē te mou tali pē ke hoko atu hono lau kae tukuhifo e laó hili hono lau tu'o 2 ki he Kōmiti Kakato fakataha mo e lipooti ke alea'i fakataha ai. He kapau 'e 'ikai, te tau alea tautolu he lipooti pea tau foki mai 'o hoko atu hono lau, ka 'oku tonu ke na 'alu fakataha pē. Mou poupu pē ki ai, *ok* kole atu ki he Kalaké ke tau lau tu'o 2.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Ki hono Pule'i Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2024.

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 Ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2024.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu 'a e Lao ki Hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao vahe 4.06

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē : Kupu 1 - Hingoa Nounou & 'UHINGA'i Lea Kupu si'i (1). 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki Hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2024.

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u/tu'utu'uni ke tukuhifo Lao Fakaangaanga ki he Komiti Kakato

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Kole atu pē ke tukuhifo e lao ki he Kōmiti Kakato Sea fakataha mo e lipooti. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Mālō, ko e tu'utu'uni ia ke tukuhifo ia ki he Komiti Lao. Hoko atu ki he 5.2 ko e Lipooti 'a e Komiti Lao.

Māteni Tapueluelu : Kōmiti Kakato Sea kātaki.

Lipooti Komiti Lao Fika 3/2024

'Eiki Sea : Kōmiti Kakato kātaki. Lipooti Komiti Lao Fika 3/2024 fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 5/2024 kole atu ki he Kalake ke lau mai e lipooti ko eni.

Kalake Tēpile : (*Ne lau ...*)

'Aho 29 Siulai, 2024

Lord Fakafanua

Eiki Sea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 3 ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 5/2024.
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau'anga Polisi, 2024.

‘Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Lipooti Fika 3/2024 ‘a e Komiti
Tu’uma’u ki he Lao, ke me’a ki ai e Feitu’u na mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 5/2024 Lao Fakaangaanga
Fakatonutonu ki he Fakamaau'anga Polisi 2024.

Faka'apa'apa atu

.....
Hon. Dr. Taniela Likuohihifo Fusimālohi
(Sea ‘o e Kōmiti Tu’uma’u ki he Lao)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke lau mai ai pē mei he Talateu.

Kalake Tēpile : Talateu peesi 3.

Konga 1. ‘Oku fakahoko atu ‘i he lipooti ni ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he
Lao Komiti fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 5/2024 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu
ki he Fakamaau'anga Polisi 2024. Lao Fakaangaanga.

2. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni ko e fakatonutonu ki he Lao ki he Fakamaau'anga Polisi
vahe 3.12 Tefito’i Lao. Na’e fakahū mai ia mei he Pule'anga ‘e he Minisitā Polisi Le’ole’o
Hon Sāmiu Vaipulu ‘aho 18 ‘Epeleli, 2024.

Na’e tēpile’i ‘a e Lao Fakaangaanga mo lau ‘uluaki ‘i Fale Alea he ‘aho 23 ‘o Mē, 2024. Na’e
tukuhifo leva ‘e he 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki he Komiti ni ‘o fakatatau ki he Tu'utu'uni 131.

3. Ko e fatongia ‘o e Komiti ke fakakakato ‘a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga ‘o fakatatau
ki he ongo tu'utu'uni ko eni.

- i) Tu'utu'uni 175 (2) Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘oku fakahū ki he Komiti
Tu’uma’u ki he Lao kuo pau ki he Komiti ke ne fatongia’aki ke vakai’i ...

<004>

Taimi: 1145-1150

Kalake Tēpile: ... pē ‘oku fepaki ‘a e Lao Fakaangaanga mo e Konisitūtone pē ko ha toe lao
lolotonga pē ha ngaahi totonu. Vakai’i pē ‘oku hoa mo taau ‘a e ngaahi lea ‘oku ngāue’aki ‘e
he Lao Fakaangaanga mo e founa fa’u lao angamaheni. Vakai’i ‘a e ngaahi hala fakakalama

mo sipela, vakai'i pē 'oku tatau 'a e lea faka-Tonga mo e fakapilitānia. Vakai'i pē 'oku tatau 'a e fokotu'u mo e fōtunga 'o e Lao Fakaangaanga mo e tu'unga angamaheni 'o e fa'u lao.

ii) Tu'utu'uni 131, sivi'i 'a e taumu'a *policy* 'o e Lao Fakaangaangō pea mo fakamā'opo'opo ha ngaahi fokotu'u 'a e kakai 'o e fonua ki he Lao Fakaangaangá pea lipooti 'a e ola 'o 'ene ngāue mo e ngaahi fokotu'u ki he Fale Aleá.

Ngāue 'a e Komiti ki he Lao Fakaangaanga

Konga 4, na'e fakahoko ai 'a e fakataha 'a e komiti 'i he 'aho 14 'o Mē 2024 pea na'e fakama'ala'ala ai he 'Ateni Seniale 'a e puipuitu'a mo e ngaahi makatu'unga na'e fatu ai 'a e Lao Fakaangaanga.

5. Na'e fatu 'a e Lao Fakaangaanga ni ke fenāpasi mo e ngaahi fakatonutonu 'i he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Lao Fakaangaanga ni ke ne fakamafai'i ha Fakamaau Polisi ke ne fekau'i 'a e taha 'oku 'o'ona ha me'angāue faka'ilekitulōnika ke ne fakaava pē 'omi ha ngaahi ngofua ke hū ki ai. 'Oku fokotu'u foki ko ha hia 'iate ia pē 'a e 'ikai loto ke fakaava ha ngaahi me'angāue faka'ilekitulōnika.

Fakatonutonu ki he kupu 51

6. 'Oku fakatonutonu 'a e kupu 51 'o e tefito'i lao 'aki hono tānaki atu 'a e kupu fo'ou kupu 51 (a). 'I he kupu 51 (a) kupu (1) 'oku tānaki atu 'a e ngaahi 'uhinga'i lea 'oku ngāue'aki 'i he Lao ki he Ngaahi Hia Fakakomipiuta Vahe 4.2 koe'uhí ke fenāpasi 'a e Tefito'i Lao mo e Lao ki he Ngaahi Hia Fakakomipiuta. 'Oku fakapapau'i foki heni 'o fakakau atu ki he Tefito'i Lao 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi founga fakakomipiuta hangē ko e telefoni to'oto'o 'i hono fakahoko 'o e ngaahi hia faito'o ta'efakalao.

7. 'I he Tefito'i Laó 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e Fakamaau'anga Polisi ke ne fekau'i 'a e taha 'oku 'o'ona 'a e me'angāue faka'ilekitulōnika ke ne fakaava pē 'omi ha ngofua ke hū ki ai. 'I he 'ene pehē 'oku 'ikai lava 'e ha 'Ofisa Polisi 'o hū *access* ki he ngaahi me'angāue ko ia pea hoko ia ke palopalema ai 'a hono fakatotolo'i 'o e hia ko ia. 'Oku hanga leva 'e he Lao Fakaangaanga ni 'o fakamafai'i 'a e Fakamaau'anga Polisi 'i he kupu 51 (a) kupu (2) mo e kupu (3) ke fakahoko 'a e tu'utu'uni ko ia koe'uhí kae malava ha 'Ofisa Polisi 'o hū ki ha fakamatala 'i he ngaahi me'angāue ko ia, ma'u mo hiki 'a e fakamatala mo liliu ki ha sīpinga 'e taha (*convert.*)

8. 'O kapau he 'ikai ke 'oange 'e he tokotaha ko ia ha fakamatala pē tokoni ki he 'Ofisa Polisi 'o kau ki he'ene komipiuta pē telefoni to'oto'o 'o fakatatau ki he tu'utu'uni pea 'oku hoko ia ko ha hia 'i he kupu 51 (a) kupu (5) mo e (7). 'Oku 'i ai leva 'a e mafai 'o e Fakamaau Polisi ke ne hilifaki ha tautea. Ko e tautea ki he kupu 51 (a) kupu (5) 'oku ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$1000,000 pē ngāue pōpula ki ha vaha'a taimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e nima pē fakatou'osi.

Ko e kupu 51 (a) kupu (7) 'oku fekau'aki ia mo ha hia 'oku felāve'i mo e tohi kumi koloa pē kumi 'ikai 'i ai ha tohi fakamafai ko ha hia mamafa. Ko e tautea ki ai 'oku ala mo'ua ha taha 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$250,000 pē ngāue pōpula ki ha vaha'a taimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 15 pē fakatou'osi.

Tu'utu'uni 175.

9. 'I hono vakai'i 'e he komiti 'a e Lao Fakaangaanga ni 'o fakatatau ki hono tala fatongia 'i he Tu'utu'uni 175 na'e fakatokanga'i 'e he komiti na'e 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni na'e 'ikai ke faipau na'e fokotu'u ai 'e he Komiti ke fakatonutonu 'a e Lao Fakaangaanga ni 'o anga pehe ni.

Tu'utu'uni 175 kupu (2) konga (a) vakai'i pē 'oku fepaki 'a e Lao Fakaangaangá mo e Konisitūtone pē ko ha toe lao lolotonga pē ha ngaahi totonu. Fakaikiiki, peesi ono ki he fitu kupu 51 (a) kupu (1) 'i he tatau faka-Tonga fokotu'u ke fetongi 'a e sisitemi fakakomipiuta ki he founga fakakomipiuta ke fenāpasi mo e 'uhinga'i lea 'i he Lao ki he Ngaahi Hia Komipiuta Vahe 4.02. Pea ke fetongi kotoa 'eni 'i ha feitu'u pē 'oku hā ai 'i he Lao Fakaangaanga ni. Tu'utu'uni 175 kupu (2) konga ...

<005>

Taimi: 1150 – 1155

Kalake Tepile: ... Tu'utu'uni 175 (2)(c)

Vakai'i 'a e ngaahi hala fakakalamá mo e sipelá

Peesi 6, kupu 51A (2) 'i he tatau faka-Tongá:

Fokotu'u ke fetongi 'a e " ... 'okú ne tu'utu'uni ai ha taha pau ..." 'aki 'a e " ... 'oku ne tu'utu'uni ai ha taha kuo fakamahino pau ..." ke fenāpasi mo e ngaahi fakatonutonu kehé.

Peesi 6, Kupu 51A (2)(a)(ii) 'i he tatau faka-Tonga:

Fokotu'u ke fakatoloi 'a e **fi** 'i he lea ko e **fa** ke tonu 'a e tu'unga fakakalamá

Peesi 6-7 Kupu 51A (3)(b) 'i he tatau faka-Tongá:

Fokotu'u ke fetongi 'a e lea 'i he kupu si'i (ii) (iii) (iv) 'aki 'a e:

(ii) "ko e taha 'o'ona pe lesii 'o e sisitemi fakakomipiuta pe me'a tauhi fakamatala,"

(iii) ko ha taha 'oku ngāue ma'á e taha 'o'ona pe lesii 'o e sisitemi fakakomipiutá pe me'a tauhi fakamatalá pe

"(iv) ko ha taha 'oku fakangāue'i 'e he taha 'o'ona pe lesii 'o e sisitemi fakakomipiutá pe me'a tauhi fakamatalá,'

Koe'uhí ke fenāpasi mo hono ngāue'aki 'a e lea ko e lesii 'i hono ngāue'aki 'i hono ngāue'aki 'i he Lao ki he Kelekelé (Vahe 20.01)

175 (2)(d) Vakai'i pe 'oku tatau 'a e lea faka-Tonga mo e faka-Pilitania

Peesi 7, Kupu 51A (3)(c)(i) 'i he tatau faka-Tonga: Fokotu'u ke fetongi 'a e Kupu si'i ko ení 'aki 'a e sisitemi fakakomipiuta pe me'a tauhi fakamatala pe ko ha netiueka fakakomipiuta 'a ia ko e komipiuta pe me'a tauhi fakamatalá, pe 'oku ne hoko ko ha konga 'o ia pe. Koe'uhí ke 'uhinga tatau 'a e faka-Tonga pea mo e faka-Pilitaniá.

Peesi 7 Kupu 51A (3)(c)(i) tatau faka-Pilitania: Fokotu'u ke fetongi 'a e Kupu si'i ko ení 'aki 'a e

“(i) the computer system data storage medium or a computer network of which the computer or data storage medium formed or form a part d; or”

Koe’uhí ke fakahū atu ‘a e lea ko e “of” ke faka’uhinga lelei’aki ‘a e konga ko ‘ení.

10. Na’e fakakakato ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé ‘a e ngaahi fakatonutonu ko iá pea toe fakahū mai ‘a e Lao Fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonu ‘o fakafika ko e Lao Fakaangaanga Fika 5A/2024. Lao Fakaangaanga ke Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024 (Fakalahi 1).

Tu’utu’uni 131

11. Na’e pehē ‘e he ‘Ateni Seniale ‘oku ‘ikai toe fiema’u ke tuku ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga ni kitu’a koe’uhí ko e natula fakavavevave mo mafatukituki ki he ngāue ki hono ‘o faito’o ta’efakalao. Na’e tu’utu’uni ai pe ‘a e komití ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e komití ki hono līpooti ‘a e ola ‘o e ngāue ki Fale Alea.

Fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u

12. ‘I hono fakamā’opo’opó kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e Komití ki he Lao Fakaangaanga Fika 5A/2024. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024 pea ‘oku ‘oatu ‘a e ngaahi fokotu’u ‘a e komití ‘o anga pehé ni.

(i) Ke tali ‘a e līpooti Fika 3, 2024 ‘e he Komiti Tu’uma’u ki he Laó

(ii) Ke alea’i ‘i Fale Alea ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 5A/2024. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024 (i). Mālō ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Sea Komiti Lao

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, pea ko e fokotu’u atu pe mu’a ke lau tu’o 2 pea toki tukuhifo ai pe ki he līpootí mo e Lao Fakaangaangá ki he Komiti Kakató, mālō Sea

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024.

‘Eiki Sea: Hangē pe ko e līpooti kuo ‘osí na’a tau lau tu’o 2 te u kole atu pe ki he Kalaké ke tau lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi

Kalake Tepile: Lau tu’o 2

<006>

Taimi: 1155-1200

Kalake Tepile: ... lau tu’o 2. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024. Ko e Lao fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he Fakamaau’anga Polisi (vahe 3.12)

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē,

Kupu 1 Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea. (I) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Fakamaau’anga Polisi 2024.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, kole atu pe Sea ke tu'u fakataha e Laó mo e Lipooti ki he Komiti Kakato, mālō

'Eiki Sea: Hou'eiki, 'i ai ha poupu ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4, ko ia 'oku ou tu'utu'uni ke tukuhifo ki he Komiti Kakato fakataha pea mo e Lipooti Komiti Lao. Mālō Hou'eiki, toe Lipooti Komiti Lao 'e taha ke toloi 'a e Fale ki he 2.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea toloi mai 'a e Falé ki he 2 na'e fakakakato hono lau pea tukuhifo ki he Komiti Kakatō 'a e Lipooti 'a e Komiti Laó pea mo e Lao Fakaangaanga ki he Fakamaau'anga Polisi. Toe 5.3 he'etau 'asenitá 'a ia ko e Lipooti e Komiti Lao Fika 4/2024 fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 7/2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalaó. Kole ki he Kalaké ke lau mai e lipooti ko ení.

Lipooti Fika 4/2024 Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 7/2024

Kalake Tēpile:

'Aho 19 Siulai 2024.

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 4/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 7/2027: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 4/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tongá.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko ení mo e Lao Fakaangaanga Fika 7/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024.

Faka'apa'apa atu,

.....
Hon. Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi

Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Laó

Eiki Sea: Ke lau mai 'a e talateú ki he fakamā'opo'opó.

Kalake Tēpile:

Talateu Lipooti fika 4/2024 Komiti Lao

1. 'Oku fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó (Komiti") fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga Fika 7/2024, *Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024* ("Lao Fakaangaanga").
2. Ko e Lao Fakaangaanga ko 'eni ko e fakatonutonu ki he *Lao ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao [Vahe 4.06]* ("Tefito'i Lao"). Na'e fakahū mai ia mei he Pule'angá 'e he 'Eiki Minisitā Polisi, *Hon. Hu'akavameiliku* 'i he 'aho 20 'o Mē 2024. Na'e tepile'i 'a e Lao Fakaangaangá mo lau 'uluaki 'i Fale Alea 'i he 'aho 23 'o Mē 2024. Na'e tukuhifo leva 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki he Komiti ni 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 131.
3. Ko e fatongia 'o e Komiti ke fakakakato 'a e ngāue ki he Lao Fakaangaangá 'o fakatatau ki he ongo tu'utu'uni ko 'eni:

i) Tu'utu'uni 175(2):

Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku fakahū ki he Komiti Tu'uma'u ki he Laó kuo pau ki he Komiti ke ne fatongia 'aki hono:

- a) Vakai'i pe 'oku fepaki 'a e lao fakaangaanga mo e Konisitūtone pe ko ha toe Lao lolotonga pe ha ngaahi totonu;
- b) Vakai'i pe 'oku hoa mo taau 'a e ngaahi lea 'oku ngaue'aki 'e he Lao Fakaangaangá mo e founa fa'u lao angamaheni;
- c) Vakai'i 'a e ngaahi hala faka kalamá mo e sipela;
- d) Vakai'i pe 'oku tatau 'a e lea faka-Tonga mo e faka-Pilitāniá;
- e) Vakai'i pe 'oku tatau 'a e fokotu'utu'u mo e fotunga 'o e Lao Fakaangaanga mo e tu'unga angamaheni 'o e fa'u laó.

ii) Tu'utu'uni 131

- Sivi'i 'a e taumu'a (*policy*) 'o e Lao Fakaangaanga, pea mo
- Fakama'opo'opo ha ngaahi fokotu'u 'a e kakai 'o e fonua ki he Lao Fakaangaanga, pea
- Ke lipooti 'a e ola 'o 'ene ngāue mo e ngaahi fokotu'u ki he Fale Alea.

Ngāue 'a e Komiti ki he Lao Fakaangaangá

4. 'I he 'aho 24 'o Mē 2024, na'e fakahoko ai 'a e fakataha 'a e Komiti pea na'e fakama'ala'ala ai 'e he 'Ateni Senialé 'a e puipuitu'a mo e ngaahi makatu'unga na'e fatu ai 'a e Lao Fakaangaangá.

5. Fakatatau ki he fakamatala mei he 'Ateni Seniale, na'e fatu 'a e Lao Fakaangaanga ni koe'uhí ko e mafatukituki 'o e palopalema 'o e faito'o ta'efakalaó pea mo e tu'unga ...

<001>

Taimi: 1405-1410

Kalake Tēpile: ... kuo a'u ki ai 'a e ngaahi hia faito'o ta'efakalaó. 'I he lao lolotonga, 'oku 'ikai ke fakakau 'i he ngaahi hia faito'o ta'efakalaó 'a e feinga ke fakahoko 'a e hia ko ia (*attempt*) pe ko e loto taha ke fakahoko ha hia mo e kaungā fakahoko hia (*conspiracy and abetting*). Na'e fakamamafa'i ai 'e he 'Ateni Senialé, ko e natula 'o hono fakahoko 'o e ngaahi hia ta'efakalaó, 'oku 'ikai fakahoko pe 'e ha tokotaha, ka 'oku 'i ai mo e ni'ihi kehe 'oku nau kau ki hono fa'ufa'u mo tokoni ki hono fakahoko 'o e hia ko ia, 'o kau ai 'a hono hū atu (*imports*) mo hono hū mai (*exports*) 'o e faito'o ta'efakalaó.

'Oku fa'a faingata'a leva ke puke mo e ni'ihi na'a nau kau ki hono fa'ufa'u mo tokoni'i hono fakahoko 'o e hia faito'o ta'efakalaó.

6. Ko e tefito'i taumu'a leva 'o hono fatu 'o e Lao Fakaangaanga ni ke fakakau atu 'i he ngaahi hia faito'o ta'efakalaó 'a e feinga ke fakahoko ha hia (*attempt*) mo e loto taha pē ke kaungā fakahoko ha hia (*conspiracy and abetting*). 'I he taimi lahi, 'oku fakahoko 'a e ngaahi hia ko 'eni 'o fakataha mo ha ni'ihi 'i muli, tautautefito 'i hono hū mai pe hū atu 'o e faito'o ta'efakalaó pea 'e tokoni 'a e Lao Fakaangaanga ni ke puke 'a e ni'ihi ko 'eni.

Fakatonutonu ki he kupu 2 'o e Tefito 'i Lao

7. 'Oku fakatonutonu 'a e kupu 2 'o e Tefito'i Laó, 'aki hono tānaki atu ha ongo kupu si'i fo'ou (kupu 2A mo e 2B).

8. 'I he kupu 2A, 'oku fakamahino ai 'a e ngaahi tautea ki ha taha 'oku feinga ke fakahoko ha hia 'i he malumalu 'o e Tefito'i Laó 'o anga pehé ni.

Kupu 2A: Hia Feinga ke fakahoko ha hia – Kupu 2A(l): Feinga ke fakahoko ha hia: Fakamaau'i 'o 'ilo 'oku mo'oni.

Tautea: Ngāue popula 'o 'ikai lahi hake 'i he vaeua mālie 'o e tautea lahi taha 'oku ngofua 'i he lao ke 'ai ki ha taha na'a ne fakahoko mo'oni 'a e hia.

Kupu 2A (2): Feinga ke fakahoko ha hia: Fakamaau'i kae 'ikai lava ke fakamo'oni'i 'a e hia 'oku faka'iló ka 'oku hā 'i he fakamatala fakamo'oni na'e feinga ke fakahoko 'a e hia ko iá.

Tautea: Tautea ki he feinga ke fakahoko ha hia ka kuo pau he 'ikai ke toe fakamaau'i ha taha ki ha hia 'o kapau ne 'osi mo'ua 'i he hia pe ko ia na'a ne feinga ke fakahokó.

Kupu 2A (3): Feinga ke fakahoko ha hia ka 'oku hā 'i he fakamatala fakamo'oni na'a ne fakahoko 'e ia 'a e hia.

Tautea: He 'ikai fakahaofi 'a e faka'iloa ka 'e ngofua ke tautea ia ki he feinga ke fakahoko 'a e hia pea tautea.

9. 'I he kupu 2B, 'oku fakakau atu 'i he hia faito'o ta'efakalaó 'a e "**loto taha ke fakahoko ha hia mo e kaungā fakahoko ha hia**" mo hono tautea. Kapau 'e lotu taha ha toko 2 pe lahi ange ke fakahoko ha hia pe kaungā fakahoko ha hia 'i he malumalu 'o e Tefito'i Laó, tatau ai pē pe na'e tomu'a tu'utu'uni pe fakakau pe 'ikai, te nau halaia kotoa. 'O kapau na'e lava ai pe 'o fakahoko 'a e hia ko iá, 'e tautea takitaha kinautolu 'o hangē pe na'a nau fakahoko mo'oni 'a e hia ko iá. Kapau leva na'e 'ikai lava 'o fakahoko 'a e hiá, kuo pau ke tautea 'o hangē pe na'a ne feinga ke fakahoko (*attempt*) 'a e hia ko iá.

Fakatonutonu ki he kupu 3 'o e Tefito'i Laó

10. 'Oku fakatonutonu 'a e kupu 3 'o e Tefito'i Lao 'aki hono fakakau atu 'a e hia ki he feinga ke fakahoko, lotu taha pe kaunga fakahoko, ki he ngaahi hia ta'efakalao ki hono hū atu mo hū mai 'o e faito'o ta'efakalao.

Tu'utu'uni 175

11. 'I hono vakai'i 'e he Komiti 'a e Lao Fakaangaanga ni 'o fakatatau ki hono talafatongia 'i he tu'utu'uni 175, na'e fakatokanga'i 'e he Komiti, na'e 'i ai e ngaahi tu'utu'uni na'e faipau. Neongo iá, na'e 'i ai mo e ngaahi tu'utu'uni na'e 'ikai ke faipau. Na' e fokotu'u ai 'e he Komiti ke fakatonutonu 'a e Lao Fakaangaanga ni koe'uhi ke faipau ki he Tu'utu'uni 175 'o anga pehé ni pea ke toki tu'utu'uni aofangatuku ki ai 'a e Fale Aleá. ...

<001>

Taimi: 1410-1415

Kalake Tēpile: ...

Ngaahi tu'utu'uni 'ikai ke faipau:

(175) (2)(d) – Vakai'i pe 'oku tatau 'a e lea faka-Tongá mo e faka- Pilitāniá.

Fokotu'u ke fakatonutonu:

Peesi 6, kupu 2B (2), tatau faka-Tonga - "kaungā fakahoko" mo e peesi 8 tatau faka-Pilitāniá "**as if he had attempted**". Fokotu'u ke liliu 'a e faka-Tonga ki he "**feinga ke fakahoko**" ke fenāpasi mo e faka-Pilitāniá (*as if he had attempted*)

175(2)(e) – Vakai'i pe 'oku tatau 'a e fokotu'utu'u mo e fotunga 'o e lea mo e tu'unga angamaheni 'o e fa'u laó.

Peesi 6, kupu 4(b), tatau faka-Pilitāniá: Fokotu'u ke fakatonutonu (b) 'aki 'a e:

- *by inserting in the Tongan version only, after the word "fehū'aki" the words "**feinga ke lotu taha pē ke kaungā fakahoko 'a hono hū mai pe hū atu**"* koe'uhí ke fenāpasi mo e tatau faka-Tongá.
- Ke fakahū atu 'a e lea ko e "*the*" 'i he hili 'o e lea ko e "*after*".

12. Na'e fakakakato 'e he 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé 'a e ngaahi fakatonutonu ko ia, pea toe fakahū mai 'a e Lao Fakaangaanga mo hono ngaahi fakatonutonu 'o fakafika ko e Lao Fakaangaanga Fika 7A/2024, Lao Fakaangaanga (*Fakatonutonu*) (*Fika 2*) ki hono Pule'i 'o e *Faito'o Ta'efakalao 2024* (Fakalahi 1).

Peesi 6: Tu'utu'uni 131

13. Na'e pehē 'e he 'Ateni Senialé 'oku 'ikai toe fiema'u ke tuku 'a e ngaahi lao fakaangaanga ni ki tu'a koe'uhi ko e natula fakavavevave mo mafatukituki ki he ngāue ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao. Na'e tu'utu'uni ai pe 'a e Komiti ke hoko atu 'a e ngāue 'a e Komiti ki hono lipooti 'a e ola 'o e ngāue 'a e Komiti ki Fale Alea.

Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u:

14. 'I hono fakamā'opo'opo, kuo kakato 'a e ngāue 'a e Komiti ki he Lao Fakaangaanga Fika 7A/2024, Lao *Fakaangaanga {Fakatonutonu} (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024* pea 'oku 'oatu 'a e ngaahi fokotu'u 'a e Komiti 'o anga pehé ni:

- i. Ke tali 'a e Lipooti Fika 4/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó;
- ii. Ke alea'i 'i Fale Alea 'a e Lao Fakaangaanga Fika 7A/2024, Lao Fakaangaanga {Fakatonutonu} (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024 (Fakalahi 1).

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Laó.

Fokotu'u 'Eua 11 ke lau tu'o 2 Lao Fika 4/2024 & tukuhifo ki he Komiti Kakato

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e fokotu'u atu pē ke hoko atu pē mu'a ki he lau tu'o uá pea toki fokotu'u ai ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō 'a e lipooti pea mo e Lao Fakaangaangá. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke lau tu'o ua.

Kalake Tēpile: LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) (FIKA 2) KI HONO PULE'I 'O E NGAAHI FAITO'O TA'EFAKALAO 2024. KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HONO PULE'I 'O E NGAAHI FAITO'O TA'EFAKALAO VAHE 4.06.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tongá fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

1 Hingoa Nounou mo e 'Uhinga'i Leá

- (i) 'E ui 'a e Laó ni ko e Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2024.

'Eiki Sea: Hou'eiki.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Fokotu'u atu pē ke tukuhifo mu'a e lipooti pea mo e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Komiti Kakatō ke fai ai ha feme'a'aki.

'Eiki Sea: 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u 'a 'Eua 11? Tukuhifo eni ki he Komiti Kakatō.

Tokanga Nopele fika 2 Vava'u 'oku lōloa founa ngāue'aki he Fale ki hono fakapaasi ngaahi lipooti komiti

Lord Tu'ilakepa: Sea. Tapu pē mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki Fale Aleá. Mālō pē ho laumālie.

Sea ko u ki'i tu'u pē au ki mu'a ke fakatokanga'i he Falé ni 'oku ki'i lōloa 'a e founa 'oku tau ngāue'aki he taimi ní. Pea ko e me'a ko ē 'oku ongo'i he motu'á ni pea 'oku toe lōloa ai pē 'ikai fai ha fakataha 'a e Fale 'eiki ni 'Eiki Sea. Ko u kole fakamolemole pē au ki he Sea 'a e komiti, nau pehē 'e au 'oku totonu pē ke 'omai pea tali ka tau 'unu. Ko ho'o me'a mai ko ē ke toe tukuhifo ki he komiti, fu'u lōloa. Ko e hā homou me'a na'e fai he komiti? ...

<001>

Taimi: 1415-1420

Lord Tu'ilakepa: ... fu'u lōloa ko e hā ho'omou me'a na'e fai 'i he kōmiti? Hā ho'omou fu'u fakamole na'e fai 'i he kōmiti? 'Aho ni 'oku ke me'a mai 'i he 'aho ni ke toe tukufifo ki he Kōmiti Kakato, ko e hā 'a e 'uhinga, he 'oku 'ikai ke fu'u ongo lelei ki he motu'a ni Sea 'a e fa'ahinga founa ngāue ko ia.

Ko e founa ngāue 'aneafi, lau 'uluaki pē lau 2 pea mau fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato, pea tau feme'a'aki ai hoko atu 'a e ngāue. 'Oku mou me'a Hou'eiki ki he fu'u lao ko eni 'e toe 'ave ki he kōmiti te tau toe mālōlō. 'Ai pē ko e 'uhinga he ko au 'oku ou kei tui ki he me'a ko eni na'e fokotu'u 'e he Palēmia kuo mālōlō ka ko e tangata 'iloa 'i he fonua ni, fakasi'isi'i 'a e me'a ko e fakamole 'i he Fale 'Eiki ni. Pea 'oku ou fokotu'u atu Sea, tuku ā hono 'ave ki he Kōmiti he ko e Sea ena 'oku me'a mai pē ke fokotu'u atu pea tukuhifo ki he kōmiti, kataki ke tukuhifo ki he kōmiti kātoa ke hā, ha ho'omou me'a na'e fai 'i he kōmiti, fakamole pa'anga 'ata'atā pē 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke tali Lipooti fika 4/2024 Komiti Lao

'Oku mou me'a ki he me'a ko e fakapotopoto 'oku me'a 'aki 'i he Fale ni, ke tau fakapotopoto, kae 'osi ange ko ia, founa ngāue ko eni 'Eiki Sea, fakavalevale 'aupito ia. Pea 'oku 'ikai ke u tui au ki ai 'Eiki Sea. 'Oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, tau tali mu'a 'a e me'a na'a mou ō 'o ngāue ki ai, he na'a mou ō 'o vakili pea vakai'i, pea mou fai 'aki ho'omou fakapotopoto taha 'i he falala 'a e kakai 'o e fonua, pea 'oatu mo ho'omou vāhenga, ke mou vahe ai pea mou me'a mai 'i he 'aho ni, ke toe tukuhifo ki he Kōmiti Kakato.

Ko e Lao 'a e Pule'anga kuo 'osi vakavakai'i ia 'e he Poate pea toki 'omai ki he Fale 'Eiki ni, totonu ko e lao pē ha Mēmipa fakafo'ituitui 'Eiki Sea 'oku ou tui leva 'oku totonu ke 'ave ki he kōmiti, koe'uhi ke vakai'i ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku ou fakamolemole pē ki he Hou'eiki na'a 'oku hala 'a e taimi 'oku ou tu'u hake, ka 'oku ou ongo'i ko e Sea ko eni ko e 'ai hake pē me'a 'oku ne me'a mai, fokotu'u atu kae 'ave ki he Kōmiti Kakato. Ka ko e hā ho'omou me'a na'a mou 'alu 'o fai 'i he kōmiti ko ē 'o laulau māhina eni 'etau ta'elele 'a e Falé, pea mou me'a mai ke toe 'ave ki he Kōmiti Kakato, fakamolemole pē na'a 'oku ou kau noa'ia ka 'oku ou pehē pē ke u ki'i lea atu Sea.

Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu'u 'Eua 11 ke tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti fika 4/2024 Komiti Lao

Māteni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea ka u ki'i fakalavelave atu, tapu pea mo e Feitu'u na, pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Kole fakamolemole pē ki he 'Eiki Nōpele Sea, ko e, mo'u hangā au mo 5 'i he talanoa ki he 'asenita hono hokó kae 'ikai ke ma fakatokanga'i Sea, ko e mo'oni pē 'oku 'i ai 'a e tokanga ke tukuhifo mu'a ki he Kōmiti Kakato, kataki pē 'Eiki Nōpele ko hono 'uhingá ko e Hou'eiki foki 'o e Kōmiti Lao, 'oku nau feme'a'aki ki he laó, pea ko 'ene ha'u ko eni ki he Kōmiti Kakato, pea tau ma'u faingamālie ai. 'Oku 'i ai pē fanga ki'i me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga ki he lao ko eni Sea, 'oku ou hoha'a he 'ikai ke lava ha tipeiti ia heni, ka ko 'eku poupou atu pē ke kātaki mu'a kae tukuhifo pē mu'a ki he Kōmiti Kakato, ka mau lava 'o toe tipeiti kakato ai, fekau'aki pea mo e, ki'i me'a si'isi'i pē ia.

Mo'oni pē 'Eiki Nōpele 'oku 'ai ia 'o fakalahi ki he'ene ngāue 'a'ana 'i he Kōmiti Kakato, kae si'isi'i pē Sea, he ko e meimei ko e ngaahi lao ia ko eni ko e *harmonise* pē ia, ko e Tefito'i Lao 'oku taha pē pea toki fakatonutonu atu 'a e toenga ia ke tonu ki ai Sea. Ko e kolé pē ia, mālō.

Tali 'Eiki Sea ko e founa ngāue Fale Aleá kau ia he nounou fakahoa ki he ngaahi Fale Alea muli

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e, ko 'eku tali pē ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Vava'u, 'uluaki ko e founa ngāue 'oku tau ngāue'aki 'a ia ko ē 'oku ne me'a mai 'oku lōloa ko e founa ngāue pē ia 'a e Falé. 'Oku fakatatau ki he tu'utu'uni, ko e, 'i he'eku ma'ú 'oku kau tautolu 'i he ngaahi Fale Alea 'oku nounou 'etau founa ngāue, neongo 'oku mou pehē 'oku lōloa.

Ko e ngaahi founa ngāue ko eni 'oku Fale Alea ko eni 'i muli, 'oku 'i ai 'a e me'a ia ko e *stand down period*, lau 'uluaki 'a e lao, māhina 'e 3, pea tau lau tu'o 2, ko tautolu uike 'e 2 'a e tu'utu'uni 'a 'etau Tohi Tu'utu'uni ke tukuhifo ki he Kōmiti ke fai 'enau ngāue, sivisivi'i 'a e ngāue, 'a eni ko eni 'oku 'omai 'a e lipooti na'e lau kakato talu 'etau fanongo 'i he pongipongi ni hono lau kakato 'a e ngaahi fakatonutonu, ngaahi fakalelei, fengāue'aki 'a e Komiti Lao pea mo e AG, 'Ateni Seniale 'o tali 'e he Pule'anga 'a e ngaahi liliu 'oku fakahū mai.

'A ia ko e ngāue ia 'a e Kōmiti Lao 'oku fakahokó, 'oku 'ikai ko ha maumautaimi ia Hou'eiki, 'oku fokotu'u mai 'a e ngaahi liliu ko ia, tali heni hono lau tu'o 2, pea ko eni tau tukuhifo ki he Kōmiti Kakato, koe'uhi ko e kole 'a e kau Fakafofonga 'oku nau fie feme'a'aki ki he ngaahi Lao Fakaangaanga ko ia 'i he Kōmiti Kakato. 'Oku ngali lōloa pē Hou'eiki koe'uhí 'oku 'ikai ke mou fanongo ki he ngāue 'oku malava, 'a ia na'e lau kakato, 'oku ou tuku atu 'a e faingamālie lau 'e he kalake ke mou fanongo ki ai, kae kātaki mou lau e naunau pea mou faka'apa'apa he 'oku tau faka'atu'i 'a e ngāue 'a e kau Sekelitali he 'oku nau lau 'a e laó ...

<002>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Sea : ... ka 'oku nau tokoni ki he Komiti mo e ngaahi Sea 'o e 'u Komiti 'i hono fa'u 'o e ngaahi lipooti ko eni 'oku 'omai ki Fale Alea. 'Oku 'ikai ko ha me'a noa'ia hono fa'u 'o e ngaahi naunau ko eni 'oku tufa atu ke mou me'a ki ai. Ka 'o kapau 'oku lōloa mou fokotu'u mai ke 'ai ke nounou. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku hā ai e ngaahi tu'utu'uni ke tukuhifo ki he

Komiti, mo e ngaahi taimi ke 'ave ki he kakai. Kapau 'oku 'ikai ke mou sai'ia ai liliu e laó. Mou fokotu'u mai ke liliu 'etau Tohi Tu'utu'uni pea 'oku te'eki ke 'i ai ha me'a pehē pea 'i he 'ene pehē kuo pau pē ke tau muimui 'o taliangi ki he ngaahi tu'utu'uni 'a ē 'oku hā mai. Lau 'uluaki lau tu'o 2 tukuhifo ki he Komiti, fakafoki mai kapau 'e fokotu'u ha Fakafofonga ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō 'atā pē ia. Tukuhifo ki he Kōmiti Kakato mou toki hoko atu ai, ka ko e lōloa mo e nounou makatu'unga pē ia ho'omou feme'a'aki Hou'eiki. Kapau te tau nofo pē he poini, 'e mahino ma'ala'ala e ngaahi feme'a'aki, 'oatu e fakatonutonu ka tali 'e he Pule'anga tali. Kapau 'e 'ikai, hoko atu. 'Eua 11.

Tui 'Eua 11 feinga Sea Komiti Kakato ke fakavave'i ma'u pē ngāue Fale Aea

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko e kole atu pē ke tuku mai ha ki'i faingamālie ke tali atu pē fehu'i ko eni 'a e 'Eiki Nōpele. Pea 'oku ou kole fakamolemole pē ki ai pea ko u fakamālō atu Sea ho'o hanga 'o fakama'ala'ala ko ē 'etau founga ngāue. Ka 'oku ou sio pē ko e anga 'eku vakai ki he Sea ko eni Kōmiti Kakato na'a kuo fakapikopiko ia hono fatongiá, he ko 'etau ...

'Eiki Sea : 'Eua 11 'e 'ikai ke tau tukuhifo ha Mēmipa e Fale ni.

Lord Tu'ilakepa : Sea ki'i fakatonutonu ē.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Hoha'a Fakafofonga Fika ua Hou'eiki Nopele 'o Vava'u ki he 'ikai lele Fale kae lōloa lele ngāue 'a e Komiti Lao

Lord Tu'ilakepa : Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea ko e kupu ko ē 'oku ke me'a mai ki ai 'oku 'ikai ke u fie fakafekiki au ki he Feitu'ú na he ko e 'Eiki Sea e Feitu'ú na. Ka 'oku 'ikai ko ha kupu ia 'oku ngāue'aki ia ko e kupu ia 'a e tēpile ko ē mo e tēpile ko eni 'oku fokotu'u atu ki he Feitu'ú na ha lao 'oku 'omi ki he Fale ni ke 'ave ki he Komiti. Ko e me'a 'oku lōloa pehē ko e talu 'emau Fale Alea ko e lau 'uluaki pē lau ua pea tukuhifo leva ki he Kōmiti Kakato. 'Ikai ke 'i ai ha fakapikopiko ia Fakafofonga, ka koe'uhi ko ho'o founga, ke me'a mai pē 'o lau ho'o lipooti heni pea ke toe me'a atu ki Fale ki 'olunga 'o ke me'a mai fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. Ka ko e hā koā ho'omou me'a na'e fai he Komiti ko ē pea tuku ā ia kae 'omai ki he Kōmiti Kakato, he 'oku falala mai e kakai e fonua ki he Feitu'ú na mo e motu'a ni...

Taniela Fusimālohi : Ko e poini ko eni ko ē 'oku ou feinga ke u fakamahino'i ki ai Sea, 'i he 'ene pehē 'oku maumau e taimi. 'Oku mo'oni ho'o me'a ia 'e Feitu'ú na Sea, 'oku kau 'a e Fale Alea 'o Tonga ia 'i he si'isi'i taha 'ene 'aho fakatahá. Kapau te mou me'a ki he ngaahi lipooti ko eni 'oku 'omai 'oku kau ia ai. Pea ko eni ia, 'oku ou tui ko e 'Eiki Sea ko eni 'oku feinga ma'u pe ke fakanounou 'etau ngāue. 'Oku 'ikai ke u mahino'i 'e au pē ko e fakanounou ka tau fakavavevave ki fe'ia Sea.

Lord Tu'ilakepa : Sea ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga. Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi : Ko e me'a ko eni Sea 'oku ou tokanga ki ai..

Lord Tu'ilakepa : Fakatonutonu 'a e Feitu'ú na. Fakatonutonu ...

'Eiki Sea : 'Eua 11 ko e fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa : Fakatonutonu e Feitu'ú na. Ki'i māmālie hifo Fakafofonga ho'o 'ai hake pē me'a ka ke tukuaki'i ha taha he Fale ni. Ko e poini ko ia ko u 'oatu, koe'uhi 'oku ai e Komiti kuo 'osi 'i ai, ko 'ene 'alu ki he Komiti foki mai ko u pehē 'e au Sea fe'unga ka tau hoko atu mu'a. Ko e toe 'ohifo, 'ikai ke u fakasi'isi'i ha ngāue he 'oku 'ikai 'i ai ha'aku, 'ikai ke 'i ai ha'aku totonu 'aku ki he Fale ni ke pehē ke u fakapikopiko ke faka.. 'ikai. Ko e founa ko ia 'oku tau ngāue'aki ko 'eku poini, 'oku ke mea'i foki ko e fu'u uike fiha eni 'etau mālōlō mo ho'omou lelelele pē ho'omou Komiti. 'Oku fu'u fakavalevale ia.

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki ko e poini hono ua, ko u fakamālō atu kiate koe ho'o faka'atā ke lau 'a e lipooti. Sea ko 'etau taliu' 'oku 'ikai ko ha'atau fetaliui'aki ia 'atautolu he Fale ni 'oku fanongo e kakai e fonua ki he 'etau ngāue ko ē 'oku faí. 'Oku ou mahu'inga'ia ai he ko e fu'u palopalema eni ko e talu e fe'ao mai mo e fonuá. Kuo 'osi fai e fono 'Ene 'Afio hā mai he ngaahi ngāue 'oku fai, 'oku fai pē fakatōtōmui, ko eni kuo 'omai mālō ko u fakamālō ki he Pule'anga 'oku 'omai e ngaahi lao ko eni ke monomono. He 'ikai ke tau hanga 'etautolu 'o fakasi'isi'i e fu'u palopalema ko ia 'oku ne hanga 'o kapu e fonuá ko e faito'o konatapu. Ko hotau fatongia tomu'a ko ē 'i he Fale ni, ko 'etau fa'u 'a e lao pea ko ia eni 'oku tau feinga mai ki ai. Pea ko 'eku lotomamahi Sea ko 'etau feinga 'atautolu ke fakasi'isi'i hotau fatongia 'oku talamai 'e he Konisitūtone ke fa'u fakalelei e lao. Ko ē na'a nau o 'o fai homau fatongia Sea..

'Eiki Palēmia : Ki'i fakatonutonu atu Sea. Ko u tui ko e fakatonutonu Sea ko e me'a ko ia na'e me'a'aki ko ē 'e he Nōpele ko e 'uhingá kātaki pē Fakafofonga talitali pē ke ke me'a ki lalo. Ko e me'a ko ia na'e me'a 'aki 'e he Nōpele ko e 'uhinga ko ia 'oku Sea, ko ia na'e 'ai 'e uike 'e 2 na'e feme'a'aki 'aki. Kapau 'oku ai ha taha he kau Mēmipa e Fale 'oku 'ikai ke mahino ha me'a ki ai, ke ne fokotu'u mai ke tukuhiho. Ka 'oku 'ikai ke te tu'u hake pē kita he 'osi 'e te uike 2 pea ne toe talamai ka 'oku mahalo 'oku te'eki ke 'osi e me'a 'oku ou tokanga ki ai, toe tukuhiho mu'a ki he Kōmiti Kakato. Koe'uhi *it's a matter of procedure* kātaki pē he lea fakapālangi ko e founa ngāue, kapau 'oku 'ai ha taha he Hou'eiki Mēmipa ...

<004>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Palēmia: ... fehu'i fekau'aki mo e me'a 'oku ke tuku mai ki he Fale pea ne fokotu'u ke tukuhiho ki he Komiti Kakato mālō Sea.

Kole & tu'utu'uni 'Eiki Sea tukuhiho 'asenita 5.3 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea fakamolemole pē Sea ko e 'uhinga ia ko ē kole fakamolemole atu na'a mau felotoi pē ke ke fokotu'u atu. 'Oku hanga e motu'a ni ia he 'asenita hoko ke feinga ke fakavavevave femahino'aki mo 5 ka ko e kole atu pē ke angalelei mu'a 'a e Falé kae tukuhiho ā ki he Komiti Kakato ka tau hoko atu Sea, ke lava ke faka'otu'otu 'etau 'asenita ke 'osi ki he 'aho ni. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko e 'asenita 5.3 tukuhiho ia ki he Komiti Kakato tau hoko atu ki he 'etau 'asenita Hou'eiki.

Paula Piveni Piukala: Sea 'e lava ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Tui Tongatapu 7 'ikai fe'unga pē ngāue Komiti ki ha Lao ka 'oku mahu'inga ke alea'i ha Lao 'omai ki he Falé

Paula Piveni Piukala: Ki'i taimi ke ki'i lave pē ki he *issue* ko eni. *It's a matter of clarity* pē, ke ke 'oua 'e toe hoko 'a e *issue* ko eni ko ha, ko 'eku poini Sea 'oku pehe ni. Me'a ni 'e fe'unga pē ngāue 'a e komiti ki ha lao 'oku fakahū mai ki Fale ni? Ko e tali ki ai 'ikai. Ko e fatongia ko ē ko ē 'o e komiti 'oku 'omai he Tohi Tu'utu'uni ko e fakatonutonu kalama, fakatonutonu founa, ko e tipeiti'i ko ē makatu'unga mo ha ngaahi, taukave 'o e laó ko e fatongia ia 'o e Fale ni pea mo e Komiti Kakato. 'Oku 'ikai ke u tui Sea 'oku totonu ke fakasi'isi'i pea 'oku 'i ai ha mo'oni ai 'a e toe fokotu'u pē 'e he Sea 'o e Komiti Lao ke tukuhifo ki lalo ko e me'a kehe ia. Ka ko e founa ngāue ke tau talanoa'i 'a e lao 'oku 'omai ki he Fale ni ke pule'i 'aki e kakai 'oku mahu'inga ia ke 'oatu 'amautolu ko eni 'a e fakakaukau 'a kimautolu ko eni 'oku 'ikai ke kau he komiti.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu ē.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i fakatonutonu Fakafofonga Tongatapu 7 na'a ke me'a ki he'etau fo'i Lao ko eni ko eni *Estimate* na'e 'i ai e ngaahi lea na'e tau fakatonutonu 'ikai ke loto e komiti ia. Loto pē ke 'omai ki Fale ni pea toki 'omai pē Fale ni fai ha fakatonutonu ai. Ko e fakatonutonu pē ki he Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Pea kapau pea kapau leva ko e kalama 'oku 'osi 'ilo he kau ngāue fakakalama mo e ngaahi fo'i lea ke fakatonutonu kae 'omai ke tau lele ai e Fale.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i a'usia na'a ku na'a ku ma'u he'eku hū mai na'e lahi e ngaahi lipooti na'e 'ikai ke, ke fakalea lelei pea na'e 'uhinga ia hono toe tuku ki he ngaahi komiti. Pea na'a ku kau 'oku tau kau kātoa pē he ngaahi komiti.

Vaea Taione: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu. Ka ko fē 'ene lipooti 'a'ana 'oku te'eki ai ke 'au mai Sea? 'UHINGA ke tau ma'u ange 'a e fakatonutonu ko ē 'ene, 'ene me'a 'oku me'a mai ki ai Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e me'a ko ē 'oku ui ko ē ko e hū noa'ia. Sea ko 'eku 'uhinga 'eku fakatalanoa 'a'aku Sea me'a ni he 'oku 'i ai, 'oku 'i ai 'eku poini 'oku 'ohake ka ko e me'a ni 'e malava pē he komiti ke nau talanoa'i pē 'a e ngaahi makatu'unga e lao 'o ngata pē ai? Ta'e'omai ke talanoa'i he kau Mēmipa he ko hotau fatongia ko e Fale Fa'u Lao 'eni. 'Oku 'ikai ko e *rubberstamp* e Fale ko eni. Fale eni 'oku 'omai ai e fakakaukau 'a e kakai mei he kau Fakafofonga fekau'aki mo ha lao 'oku 'amanaki ke pule'i 'aki nautolu.

'Eiki Palēmia: Fie tokoni pē Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i tokoni pē ia Sea kātaki pē Fakafofonga ko e 'oku mahino ia 'oku ai

ha me'a 'oku te tokanga ki ai ha fo'i lao 'oku 'i ai 'ete totonu ke te tu'u 'o fakahoko mai. Pea ko e toki me'a ia 'a e Fale pē te ne tali pē 'ikai. Ko e fo'i poini ia ko ē na'e fai ai ko eni 'a e feme'a'aki ia ko e 'uhinga he ko eni ko e Sea pē 'oku ne 'omai 'oku hangē ia 'oku 'ikai ke ne fiemālie ia ki he'ene lipooti 'oku toe kole mai pē ia he ē *it's* ko e ko e founa ngāue ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fakatonutonu atu, fakatonutonu atu e 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: Ko e 'uhinga ke 'omai ha faingamālie 'o e Fale Alea ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu atu pē.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ko e, ko e komiti 'oku ...

'Eiki Sea: 'Eua 11, 'Eua 11, 'Eiki, kātaki pē 'Eiki Palēmia ko u tui ko e me'a 'oku fai ai e tāla'a pea mo e *confuse* e kau Mēmipa koe'uhí ko e toe me'a mai pē 'Eua 11 ia 'o fokotu'u ki he'ene lipooti. Ka ko ena kuo 'osi fakama'ala'ala mai 'e Tongatapu 4 na'a mou feongoi pē moutolu he tafa'aki ko 'ena ke ne fai pē, toe fai pē 'e ia e fokotu'u ka 'oku mahalo 'e ma'ala'ala ange e feme'a'aki 'o kapau ko kita 'oku fakahū mai 'oku te Sea he lipooti ke 'oua te te fokotu'u mai kita kae fokotu'u ha taha kehe. Koe'uhí ke 'oua tau toe fakamahamahalo ko e hā e 'uhinga na'a ke fa'u ai e lipooti pea ke toe ha'u pē koe 'o fokotu'u ke tukuhifo. Ke 'oua 'e toe fai ha ta'efemahino'aki 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku hoko he taimi ni Hou'eiki. Ko 'eku kole atu pē 'a'aku ia ki he'etau founa ngāue hoko atu 'o kapau ko koe 'oku Sea he komiti 'oua te ke toe fokotu'u mai kae kae tuku ke fokotu'u mai ha taha kehe ke mahino ko e me'a ia 'oku loto ki ai e kau Fakafofonga 'oku 'ikai ko koe pē ko e Sea 'o e Komiti.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e me'a pē ia kuo tau 'osi lele mai ai pea 'oku 'ikai ke u sio au ki hano pango ha hanga 'e ha Sea ia 'o ha Komiti 'o fokotu'u mai 'ene lipooti ke 'oange ha faingamālie.

'Eiki Sea: Kai kehe ho'o tui 'Eua 11 ko eni 'oku tau *experience* e me'a ko eni.

Taniela Fusimālohi: Ko ia kae 'oua mu'a Sea ke 'ai ha tu'utu'uni ia ke pehē ke 'oua 'e me'a mai ha Mēmipa ia mo ha'ane lipooti.

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ke fai ha tu'utu'uni ko 'eku kole atu ke 'oua te tau toe tōkehekehe 'i he kaha'u kapau ke Sea kātaki 'oua te ke fai fokotu'u mo feongoi mo ha taha kehe ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Sea: Ke ne fai e fokotu'u.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ...

<005>

Taimi: 1430 – 1435

Taniela Fusimālohi: ... ka ko e me'a ko eni 'oku 'ai mai 'e he 'Eiki Palēmiá 'oku 'ikai ke u manako ai 'i he'ene talamai 'oku 'ikai ke sai ke u tu'u hake pe 'o fai 'eku līpootí. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ko 'eku tu'u hake 'a'aku 'o 'ai 'eku līpootí ko au, ko e Fale Aleá pea mo e Laó. Pea ko u fiema'u 'e au ke kole fakamolemole mai 'i he'ene me'a ko ē na'e faí.

'Eiki Palēmiá: 'Ikai ke u fu'u ma'u pau 'e au pe ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ke ke fiemālie ai. Ko e 'uhinga pe eni ia ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e Seá, ke ke me'a mai pe ko e līpooti na'e talanoa'i he uike 'e 2 peá ke toe me'a mai pe koe. Kātaki pe Sea toe tuku hifo, ko e anga pe ia 'eku fie tokoni 'e Fakafofonga 'oku 'ikai ke 'uhingá ia ko hano tuku hifo koe.

Taniela Fusimālohi: Na'e 'osi pe fakatahá he Tu'apulelulu Sea pea mau fakataha he Falaité, 'a ia 'oku fai ai leá

'Eiki Palēmia: 'I ho fatongia ko e Sea 'o e komití

Taniela Fusimālohi: Mau fai pea 'osi ko ia pea tuku ia ai, na'e 'ikai ke mau toe fakamole 'ovataimi mo e me'a he talanoa e me'a 'oku mahinó

'Eiki Palēmia: Fakamolemole atu Sea, tuku ā ke lele lele pe ā ia, ke me'a pe ia ai

Taniela Fusimālohi: Ko e me'a ko u me'a ai Sea he 'oku nofo pē e Pule'angá 'o feinga ke lufilufi'i pe ngaahi me'a 'oku 'omaí ke fakavave'i pe ke 'ave. Kae hā e Falé ni ia mo hono fatongia ko e taliui ki he kakai

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea

Taniela Fusimālohi: 'O e fonuá

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eua 11, me'a mai 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Ke lufilufi'i fēfē 'oku tu'utu'uni ke uike 'e 2 pea na'e me'a atu e 'Ateni Senialé mo e kau Fakafofonga 'o mou feme'a'aki 'i he uike 'e 2 ko iá. Ke anga leva ia fēfē ai ha'amau hanga 'o *boycott* pe te mau feinga'i ke 'oua 'e tali 'a e me'a ko iá

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e me'á eni 'oku tau talanoa ki aí

'Eiki Palēmia: 'Oua 'e fa'a ngāue'aki e lea tu'uaki

Taniela Fusimālohi: Tukuange ke faingamālie e kakaí

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko e lotó ia ke pehē ke ta'etu'uaki, ko e fo'i me'a ko ē ho'o founga ngāué ko e me'a ia na'e palopalemá. Kae 'oua te ke hanga 'o tukuaki'i pehē

'Eiki Sea: Mālō 'Eua 11, 'Eiki Palēmia mālō kuo 'osi mahino e me'a ko eni kia au. Pea ko u tui kuo 'osi tokalelei e feme'a'aki Hou'eiki 'o fekau'aki mo e 'isiu ko ení. Pea ko e halafonongá ena kuo 'osi 'oatu. Kapau ko koe ē Seá 'oku 'omai ho līpootí mo feongoi mo ha Fakafofonga ke ne fokotu'u e halafononga ki he līpooti ko iá kae 'oua te ke toe fokotu'u mai pe 'e koe.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko e 'isiu ia ko iá Sea ko u tali pe 'e au ko e 'isiu eni ia ko u mahu'inga'ia ai, hono 'ohake 'e fe'unga pe 'a e ngāué 'i he komití, 'oku 'ikai ke u tui pehē Sea. Ko e ngāue ko eni 'oku fai 'e he komití 'oku 'i ai hono *purpose* kehe 'ona, taumu'a kehe 'ona. Ko e fatongia ia 'o e kau Mēmipa 'i Fale ní ke talanoa'i 'a e mahu'inga, makatu'unga 'o e laó.

Ko 'eku 'uhinga na'a fai e fakakikihi ko ení 'i he fehalaaki pe ko e anga e fakatonutonú 'o ne to'o 'e ia mahu'inga 'o e 'omai e me'a ni ki he Falé ni pea mo e Komiti Kakató, 'uluaki ia. Ua, ko hono toutou 'ohake ko ē vahe, Sea 'oku te'eki ke u ma'u ha vahe, te'eki ai ke 'omai ha taha ha peni mo ha pepa ke u fakamo'oni ki ha vahe. Talu 'eku hū ki Fale Alea 'oku mahu'inga ia ke tau talanoa he me'a ko ení pe 'oku kei mahu'inga ke 'i ai ha komiti mo ha vahe.

'Eiki Palēmia: ...

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia 'oku ou hanga 'o 'ohaké pe 'e fakaava pe Fale Aleá ni, me'a ko ē 'oku fakatonutonu 'e he komiti 'omai pe ki Fale Aleá ni, ke 'oua toe hoko ha 'isiu, he ko e poini ko ē 'oku 'ohake ko ē 'oku toutou 'ohake.

'Eiki Palēmia: Ki'i fakatonutonu pe

Paula Piveni Piukala: Pea ko u loto ke fakangata e me'a ko iá 'i he femahino'aki he Falé ni e me'a ko iá. Kapau 'oku pehē 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha 'aonga 'a e ngāue komiti kae fakaava e Fale Aleá ni pea 'omai e 'isiu, 'isiu ko eni 'oku 'ave ki he komiti 'omai pe ki Falé ni ko e poini ia 'a'akú. Kae 'oua toe 'i ai ha vahe fakakomiti ka tau ava 'a Fale Aleá ni.

'Eiki Palēmia: Tuku pe ā ke u ki'i tokoni pe ā Fakafofonga. Ko e tokoni pe ia he feme'a'aki Sea koe'uhí pe ke fakamahino. 'Oku 'i ai e taimi 'oku 'omai ai e lipooti 'a e komiti pea tali ai pe ia 'e he Fale Aleá. Ko e taimi pe 'e toki 'alu ai ki he Komiti Kakató 'o kapau 'e fokotu'u ha Fakafofonga ke 'alu hifo ki he Komiti Kakató. Ka 'o kapau kuo fiamālie pe Falé ia 'i hono 'ohake me'i he komiti, 'e lava ai pe nautolu 'o pāloti tu'o 2, tu'o 3. 'A ia 'oku ke pehē ia 'oku tapu, lava lōua pe.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku tokoni atu ki he me'a 'oku mahino ia, 'osi tali ia 'e he Falé ni e fakakaukau ko iá. Pea na'e kapau na'e 'ikai ke fokotu'u ia 'e 'Eua 11, 'e fokotu'u pe ia he tepilē ni ka 'oku 'ikai ko ha 'isiu ia. Ko 'eku poini 'aku ko e 'isiu pe 'oku fakasi'isi'ia e ngāue 'a e komiti. Pea kapau 'oku pehē 'e he Falé ni 'oku 'ikai toe 'aonga e ngāue 'a e komiti, tamate'i e me'a ko e komiti.

Lord Tu'ilakepa: Sea

Paula Piveni Piukala: 'Omai e Falé ni 'o talanoa'i e me'a ko iá

Lord Tu'ilakepa: Ke u ki'i tokoni atu ki he Feitu'una ē, ko u pehē 'e au Sea ko e me'a ko ē 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Tongatapu 7, lava lelei pe ia 'e he kau ngāue ko ení. Fakatonutonu e kalamá, 'a e fakau'á, 'a e toloi, 'a e pilioté. 'Omai ia 'o vakai'i ia 'e he kau ngāue pea 'omai ki he Falé, lau 'uluaki pe, lau ua pea me'a hake leva Fakafofongá pea tau hoko atu e tipeiti. 'O ke me'a Fakafofonga e tipeiti ko iá, 'omai kotoa 'ikai ke tau toe fakanounou tautolu, hā e lōloa taha ko ē mo ho'o a'usia mo ho'o taukei, mo ho'o mea'i e me'a fekau'aki mo e lao ko iá, tau kumuni ia pea 'unu atu 'etau ngāué.

Ko hono 'ave ko ē ki he komiti ko e me'a pe ko u hoha'a ki aí, toe foki mai pe toe fokotu'u mai pe Seá. Sea, tali atu ena kae tukuhifo ki he Komiti Kakató ke fai ha me'a. Ta 'oku sai ange pe ke tau feme'a'aki, tuku ā he ko e fakatonutonu kalama pe mo e me'a mo e fakahela.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini foki ia Sea, he ko e a'usia e motu'á ni he'eku 'uluaki fuofua hū ma'i na'e 'omai e lipooti pea tau fakatonutonu pea pehē leva he Falé 'oku 'ikai ke fe'unga.

‘Ai mo e ngaahi lea fakapalangi ‘ikai ke fe’unga, fakafoki leva ki he komití. Ka ‘oku ou tui au ki hē he ko e ngāue ia ko ía ko e ngāue ia ‘a e Kalake. Ka ko e ‘uhinga foki na’a tau laú ‘oua ‘e fakahū mai e me’a ‘oku ‘ikai ke tonu ki Fale ní totonu ...

<006>

Taimi: 1435-1440

Paula Piveni Piukala: ... fakafoki leva ki he Komiti ka ko u tui au ki he, he ko e ngāue ia ko ia ko e ngāue ia ‘a e Kalake. Ka ko e ‘uhinga foki na’a tau lau ‘oua ‘e fakahū mai e me’a ‘oku ‘ikai ke tonu ki Fale ni. Totonu ki he *mechanism* ‘o e fo’i *process* ‘o e fa’u lao ke nau ō mai ki Fale ni kuo ‘osi mā’opo’opo, ‘ikai ke toe fiema’u fo’i ngāue ko ‘ē. Ka ko e me’a ia ke tau faitu’utu’u ni ai ke ‘oua ‘e toutou ‘ohake

Fakamahino ‘Eiki Sea ko Fale Alea ‘oku aofangatuku ki he ngaahi ngāue mei he Komiti

‘Eiki Sea: Hou’eiki, kātaki pe Tongatapu 7, ko e me’a ko ē te ke malava ‘oku kehe ia mei he me’a ‘oku tonu ke ke fakahoko. ‘Oku mahino pe ia ha taha pe ‘oku ‘osi paasi he kalasi 6 te ne lava ‘o *check* ‘a e *spelling* pea mo e kalama mo e me’a ko ia, mahino pe ia. Ko e kau Kalake, ko e Kalake Pule te ne lava pe ‘e ia sivilivi’i ‘u lao ‘o vakai’i pe ‘oku tonu e kalama pea mo e fakau’a pea mo e hā fua. Ka ‘i hono aofangatuku ‘e Hou’eiki, ko e lao ko ē ‘oku lau ‘uluaki, lau tu’o 2, lau tu’o 3 hiki nima ki ai e Fakafofonga, ko tautolu ‘oku tau tali ‘a e kalama hono totonu mo e ha fua.

Ko e taimi ko ē ‘oku ‘ave ai ki he Komiti, ‘oku tokoni’i kinautolu he kau mataotao, Kalake ‘omai mo e kau taukei, ‘Ateni Seniale, ‘Atita Seniale, lava ke ‘omai mo e kau taukei ‘i he sekita taau taha. ‘Ave ki he kakai tānaki mai ia lukuluku mai ki he, fakakaukau mo e fokotu’utu’u ngāue ‘a e Komiti pea toki ‘omai leva ki Fale Alea ke tau tu’utu’uni aofangatuku ki ai. He ‘ikai tu’utu’uni e Kalake ia ki ha kalama mo ha me’a ko tautolu tau faitu’utu’uni ‘i ha tau hiki nima mo ha paloti ‘a e tu’utu’uni e Fale. Kapau ko ha lao lau ‘uluaki, lau tu’o 2, lau tu’o 3 ‘o kapau ko ha lipooti ko e tali he ‘e *Resolution* pe ko ha fokotu’u ‘o e Fale. Ko tautolu ‘oku ngata ai, ‘oku ‘ikai ko ha talanoa eni ia pe ko hai te ne malava e ngāue. ‘oku talanoa eni ki he mafai. Ko hai ‘oku mafai ke ne fakahoko ‘a e Lipooti pea mo e lau ‘i he Fale Alea.

Ko e ‘uhinga ia ‘oku fakafoki mai ai ki heni, ko tautolu ‘aofangatuku. Ko hono ‘ave kitu’a ke tokoni’i e ngaahi ngāue ko e ‘oku ‘omai kiatautolu ke ‘omai ‘oku tonu, ‘i he ‘ene tonu tahá. ‘Oku ‘i ai e mo’oni tōnounou ‘a e ngaahi Lipooti ngaahi lau ‘oku ‘omai. ‘I he kalama, ‘i he sipela, fakafetongi lea mei he *English* ki he faka-Tonga, faka-Tonga ki he *English*. Fakatokanga’i ia heni pea ‘oku ai ‘etau me’angāue ‘i he Komiti ‘i ai ‘tau kau ngāue ‘oku nau tokoni’i ke fakahoko e ngāue ko ia.

‘Aho ni, ko u fanongo ‘oku ‘i ai e lotosi’i pea mo hono tukuhifo e ngāue e kau ngāue mo e Komiti. ‘I ai hono fehu’ia ‘a e ivi fakapa’anga ‘oku tau fakatu ‘oku tau totongi ki he ni’ihi ‘oku nau ‘ā mei he ‘aho ki he po’uli hono feinga’i ke tuli pau ‘a e taimi e Fale Alea ‘oku tau tu’utu’uni ke ‘omai Lipooti. ‘A e kau ngāue ‘oku ‘ikai hanau taimi mo ‘enau fāmilí, taimi ko ē ‘oku mou mālōlō ai kei ngāue pe Fale Alea mo ‘enau kau sekelitali. ‘A e ‘u lau peesi lau afe ‘oku tau pulusi heni. Ke ‘omai ki Fale Alea ke fakapapau’i ‘oku tonu ‘a e ngāue ‘a e Fale ko e taimi ko e ‘oku hikinima faitu’utu’uni e kau Fakafofonga Fale Alea ‘oku tonu e sipela mo e kalama mo e me’a, e fika mo e me’a kotoa.

Mo'oni 'o kapau na'e 'omai e ngaahi me'a ko eni ki Fale Alea, 'oku hao mata'ā'ā mai pe me'a 'e 'ikai ke toe fiema'u ia ke ai ha komiti. Kapau 'omai 'eku lao 'oku haohaoa 'e 'ikai ke toe fiema'u ia ke 'ave ki ha komiti ka koe'uhi 'oku tu'utu'uni 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku ai e ngaahi me'asivi 'oku pau ke fou mai ia 'a e Lao Taautaha pea mo e Lao 'a e Pule'anga. 'Oku ai mo e taimi pau, pau ke tukuhifo ai ke 'omai ha faingamālie ke 'omai ha le'o e kakai ki he lao ko iá. 'Oku ai faingamālie ke 'ave kitu'a pea 'oku ai e ngaahi me'angāue 'a e Fale Alea 'i he 'u Komiti takitaha, mei he pa'anga ki he ngaahi totonu 'o e kakai, ki he lao, ki he ngoue, ki he toutai.

'Oku 'ave 'a e ngaahi lao mo e ngaahi lipooti ki he 'u komiti takitaha koe'uhi 'oku ai e kakai taukei ke nau sivisivi'i ai pea toki 'omai. Mahino 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'e tautolu 'i Fale ni 'a e me'a hono kotoa. 'Oku pau ke tau kumi fale'i ki he kau taukei pea 'oku 'ikai ha'anau le'o 'anautolu 'i Fale Alea ni. Ko e 'uhinga ia 'oku ai e faingamālie 'a e 'u Komiti ke 'ave ke 'omai e le'o e kau taukei ke nau tokoni mai kia tautolu na'e fili ke tau ha'u fakahoko e ngāue.

Ka 'i hono 'aofangatuku, ko tautolu 'i ai e mafai. 'O kapau ko e founa ngāue 'oku mou fiema'ú Hou'eiki, ko u kole atu fokotu'u mai ke liliu 'etau Laó mo 'etau founa ngāuē. Fokotu'u mai ke liliu 'etau founa ngāue ko ē he Tohi Tu'utu'uni. 'I hono tu'u ko eni he 'aho ni 'oku pau ke tau muimui ki he'etau Tohi Tu'utu'uni. Pea 'oku hanga 'e he Tohi Tu'utu'uni 'o fakaivia'i 'a e ngaahi me'asivi ko eni 'oku ou fakamatala atu 'i he ngaahi Komiti. Lahi pe si'isi'i 'oku ou tui au na'e mahino pe hono paasi ko ē he patiseti 'oku kei ai e tōnounou 'i he'etau pa'anga faka...

<007>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Sea: ... Fale Aleá. Ko e, na'e 'i ai 'etau talanoa ke fakaivia'i 'i he Patiseti e Fale Aleá 'a e kau sekelitali koe'uhí 'oku fu'u tokosi'i. Fo'i toko tolu pē toko fā ki he ngaahi ngāue ko eni kātoa. Fiema'u ke fakaivia'i mo e pa'anga ki he tau Va'a ko ē ki he Pa'angá koe'uhí 'oku nau tokanga'i e pa'anga vāhenga fili ko eni e Fale Aleá. Lahi e ngāuē si'isi'i e kaume'a ke nau hanga 'o fakahoko e ngāuē. Pea 'i he 'aho ní 'oku mou fehu'ia pe 'oku 'aonga koā 'enau ngāuē pe 'ikai. 'I kai Hou'eiki.

'Oku 'i ai e founa ngāue ke tau muimui ki ai, 'oku 'i ai e ngaahi me'asivi ke tau ngāue'i. 'Oua te tau hanga 'o tuku mo fakasi'isi'i e ngāue 'a e kakai ko eni pehē foki ki homou mafai 'i Fale Aleá 'oku 'i ai homou ivi lahi ke mou fakahoko e ngāuē. Pea ko u fakamālō koe'uhí 'oku 'i ai e faingamālie ke tau 'omai e ngaahi tokoni ko eni mei tu'a. 'Oua te mou lau vāhenga, 'oua te mou lau taimi. Tau lau e ngāue 'oku fakahokó koe'uhí 'oku 'omai e patiseti mei he Pule'angá ke tau fakahoko e ngāue ko iá pea 'oku leveleva'i lelei pē ngāue e komiti mo e taimi e kau ngāuē.

Pea ko e taimi ko ē 'oku toloi mai ai e Falé hangē ko ē na'e toloi mei he lava ko ē Patiseti 'o a'u mai ki he 'aho ni, fo'i vaha'ataimi ko iá taimi ia 'oku lele ai e 'ū komiti, 'oku 'ikai ko ha maumau taimi pe ko ha taimi mālōlō e Hou'eiki. Ko e taimi ia 'oku fakahoko ai e ngāuē 'a e Fale Aleá ki he 'ū lao mo e 'ū lipooti pea toki 'omai leva 'o aofangatuku heni 'i Fale Alea.

Fu'u lōloa 'eku fakamatalá Hou'eiki ka ko u tui mahalo 'e tokoni atu ia ke mahino e puipuitu'a e ngāue 'a e Fale Aleá. Tau hoko atu ki he'etau 'asenitá koe'uhí 'oku toe ngaahi lipooti kehe pehē foki ki he ngāue ko eni 'i he Komiti Kakatō. Tau feinga'i ke lava e 'asenita ko eni ka tau lava 'o nga'unu ki mu'a. Tau foki ki he 'elito 'etau ngāuē 'a ia ko e ngaahi Lao Fakaangaanga

‘oku tukuhifo ki he Komiti Kakató. Hoko atu ki he Lipooti ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapa’angá. Kole atu ki he kalaké ke lau mai e lipooti ko ení.

Lipooti Makehe ‘Atita ki he Ngaahi Ngāue Fakapa’angá mo e Faipau ki he Laó 2023

Kalake Tēpile: Tohi ko ení ‘i he ‘aho 30 ‘o Mē 2024.

'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá,

‘Oku ou faka’apa’apa ke fakahū atu 'Eiki Sea ‘a e Lipooti Makehe ko ‘ení, ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapa’angá mo e Faipau ki he Laó 2023, fakatatau ki he kupu 24 ‘o e Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule'angá 2007 mo hono fakatonutonú.

Ko e lipooti makehé ni ‘oku fakamā’opo’opo’i ai ‘a e ngaahi ola mo e ngaahi fokotu’u ‘a e ‘atita ‘o e ngaahi ngāue fakapa’angá mo e faipau ki he Lao Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapa’angá ‘a ia na’a mau fakahokó ‘i he ta’u 2023.

‘I he loto faka’apa’apa mo’oni,

.....
Sefita Tangi
‘Atita Seniale

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 7, 4.

Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Pa’anga Lipooti makehe ‘Atita ki he Ngaahi Ngāue Pa’anga & Faipau ki he Lao

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipá. 'Eiki Sea na’e ‘ai pē ke fokotu’u atu pe ‘e lava ‘o ‘ave mu’a eni ki he Komiti Pa’angá ke nau ‘uluaki vakai ki ai kae toki fakafoki mai Sea. Ke nau ki’i sio ko hono ‘uhingá ko e faipau. Ko u manatu’i na’e pehé ni pē mo e ta’u kuo ‘osí Sea mālō.

'Eiki Sea: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 4. (Ne ‘i ai ‘a e pou pou).

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

'Eiki Sea: ‘Eua 11.

Kole ‘Eua 11 ‘omai lisi ngaahi ‘isiu ne ‘ohake ‘Atita ‘o lipooti ki he Potungaue Pa’anga

Taniela Fusimālohi: Na’e ‘i ai foki ‘eku ki’i fakalave atu ‘anenai pea na’e pehē ke ta’ofi pē ke toki ‘ai he taimi ni. Ko ‘eku tokangá ‘a’aku he me’a ko eni ‘oku hā mai ‘i he lipooti ‘i he

peesi hono 5. Na'e hanga 'e he 'Atitá 'o 'ohake ngaahi 'isiu 'e 44 'o lipooti ki he Potungāue Pa'angá 'i he 'osi ko ē 'enau ngāue ki he lipooti ko 'ení. Sea ko e, ko 'eku tokangá eni. 'I he lipooti ko ē kimu'á 'a ia na'e ha'u ia 'o ngata mai ki he 2022, na'e, ko e me'a tatau. Na'e 'ohake ngaahi 'isiu 'e 45 'o 'ave ki he Pule'angá 'e he 'Atitá 'i he lipooti ko iá. Ko e ta'u ni 'oku talamai 'oku 'isiu 'e 44 na'e 'oangé. 'A ia kia au ia ko e 45 he ta'u kuo 'osí, 44 he ta'u ni, 'isiu pē 'e taha ia na'e fai ki ai e ngāué.

Ka ko e kolé Sea pe 'e lava mu'a ke 'omai mo e lisi ko ē 'ū 'isiu ko iá 'o fakapipiki mai. He 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fakamatala 'e he Lipooti 'Atita ko eni 'a e tūkunga 'o e pa'anga mo e feitu'u na'e 'alu ki ai mo e me'a 'oku mole, mo e me'a 'oku ma'u mo e me'a na'e 'ikai ke fakahū totonu. Ko u tui ko e lisi ko eni 'isiu 'e 44 'oku kau ai. Ka ko e kole atú Sea pe 'e lava 'omai ia fakataha mo e, ke mai ke fakataha'i mo e lipooti ko eni.

Eiki Sea: 'Eua 11, ko u tui ko ho'o kolé 'e lava ia 'o fakahoko he Komiti Pa'angá 'oku ...

<001>

Taimi: 1445-1450

Pāloti 'o tali tukuhifo Lipooti makehe 'Atita ki he Komiti Kakato & fiema'u 'ohake 'Eua 11

Eiki Sea: Ko e fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4 ke tukuhifo eni ki he Kōmiti Pa'anga, 'oku ou tui 'e lava ke tñaki atu 'a e fokotu'u ko eni 'a 'Eua 11 ki he kaveinga ngāue 'a e Kōmiti Pa'anga, Sea 'o e Kōmiti Pa'anga. Kole atu ki he kalake ke tau pāloti, ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u 'a Tongatapu 4 pehē foki ki he kaveinga 'oku tñaki atu mei a 'Eua 11 ke tukuhifo eni ki he Kōmiti Pa'anga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki ko eni, ko e toko 19.

Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale

Eiki Sea: Fika 6.2 'etau 'asenita, Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi 'Atita Seniale, ke lau mai.

Kalake Tepile: (Lau 'a e Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi 'Atita Seniale.)

'Aho 3 'Epeleli 2024.

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga.

‘Oku ou faka’apa’apa ke u fakahū atu heni ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ki he Ta’u Fakapa’anga ‘oku ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2023 ‘o fakatatau ki he kupu 24, ‘o e Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule’anga, 2007 mo hono ngaahi fakatonutonu.

Sefita Tangi, (*Fakamo’oni ki ai*)
‘Atita Seniale.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu’u ke tukuhifo Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘Atita

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko e fokotu’u atu pē ke tali ke tukuhifo mu’a ki he Kōmiti Kakato Sea. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea kataki pē ko e meimei ko e me’a meimei fai tatau pē, kapau ‘e foki ‘etau manatu ki he ‘etau talanoa ko ē ki he lipooti tatau pē ko ē ‘a e ‘Atita Seniale ‘i he ta’u kuo ‘osi, na’e fai ai ‘etau tālānga lahi ki he fokotu’u ‘e 718, ‘i he lipooti ko ia ‘o e 2021/22 ‘a e ‘Atita Seniale, pea na’a tau pehē ke ‘omai ‘amui ‘a e fakamatala fakaikiiki ‘o e ngaahi fokotu’u ko eni ‘e 718.

‘I he ‘ene lipooti ko eni ‘oku ne toe ‘omai ai pē mo e fakamatala ki he ngaahi fokotu’u na’a ne hanga ‘o fai, ki he Pule’anga ke fai ko ē ki ai ha ngāue. Ka ko e kole pē ‘e lava nai ‘a e me’a ko ia na’a tau kole ko ē ke ‘omai ‘i he ta’u kuo ‘osi, pea mo e lisi ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘i he lipooti ko eni, he ‘e toe maama ange ‘a e talanoa ki he ngāue ‘a e ‘atita ‘oka ‘omai ‘a e ongo lisi ‘o e ngaahi *issue* ko eni. Pea ko ‘eku manatu’i na’e ‘osi mahino pē ‘i he talanoa ko ē ‘a ia ko e ‘aho 16 ko ē ‘o Me ‘o e 2023. Na’a tau talanoa lahi ai pea na’e pehē ko e fo’i fokotu’u, fokotu’u ko eni ‘e 718 ‘o e ngaahi lipooti ‘a e ‘atita ki he ngaahi potungāue, ke ‘omai ‘amui, pea ‘oku ou tui ko hono faingamālie ke ‘omai ai, pea ‘omai fakataha pea mo e ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku toe talamai pē ko ē ‘e he ‘atita ‘i he lipooti ko eni, ke fakataha’i ‘o ‘omai, pea ‘oku ou tui kapau ‘e ‘omai pē ia te tau lava tautolu ‘o hoko atu ‘a e talanoa ki ai ‘i ha ‘aho he uike ni.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea tuku pē mu’a ke u ki’i fehu’i atu pē. Ko e lipooti ko e *Annual Report* eni, pea ko e lipooti ia ko ē na’e toki tau tali ko ē ke ‘ave ki he Kōmiti Pa’anga, fekau’aki ia pea mo e ngāue ‘a e ‘atita ‘i he ngaahi potungāue. ‘A ia ko e ‘uhinga pē eni ia ko e anga maheni pē ke fai hano alea’i ‘a e *Annual Report* pē ko e Lipooti Fakata’u, ‘i he Fale ni pē ko e Kōmiti Kakato, ka ko e ‘uhingá, na’e ‘uhinga pē ‘a e tu’u hake ‘a e motu’a ni ‘o kapau ‘oku fiema’u ha me’a ke alea’i, tau ‘ave ki he Kōmiti Kakato he ko e Lipooti Fakata’u eni, pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha fu’u me’a ‘e fihia ai, te tau lava leva ‘o toki tukuhifo mei ai. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia ko e kōmiti ia, ko e fai ‘enau ngāue ‘anautolu pea ‘omai ki he Fale ni. Ko e kole eni ia ‘i he Fale ni ke ‘omai mu’a ‘a e fakamatala he ‘oku fakamatala mai ia ‘i he lipooti ko eni. Ko e me’a tatau pē na’a tau talanoa ko ē ki ai ‘i he lipooti ko ē ‘o e ta’u kuo ‘osi, ke ‘omai ‘a e fakamatala ko ia ‘o fakapipiki mai hē ke tau mahino’i ai.

‘Eiki Palēmia: Peesi fiha leva ia Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: ... ‘a e me’a ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ...

‘Eiki Palēmia: Peesi fiha koā.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ko e peesi fiha ‘oku ke me’a mai ki ai.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki te u, ‘oku ‘asi pē ia ‘i he’ene lipooti, ‘oleva ke u kumi hake, ka ko e ta’u kuo ‘osi ia na’e mahino mai ia ko e fokotu’u ia ‘e 700.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku mahino ia ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘a e peesi ia ko ia, pea ‘e toki tuku atu ki he taimi ko ē ‘e Kōmiti Kakato ai ka ne kumi ke ma’u kae toki ‘omai, ka ko ‘eku fakatokanga’i atu pē Sea he ‘oku *under* pē foki ‘i he Feitu’u na, pea ko e ‘uhinga he ko e Lipooti Fakata’u, ‘ave ki he Kōmiti Kakato kapau ‘oku fai he fie feme’a’aki ai ‘a e Kōmiti Kakato. Kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fakamatala ai ‘oku fu’u fiema’u ‘e anolaiso ia ‘e he kau matiketika ‘i he Kōmiti Pa’anga, pea toki ‘ave ki he Kōmiti Pa’anga. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea, kapau te mou me’a hifo ki he peesi 3 ko ē ‘o e tatau faka-pālangi he ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he faka-Tonga, ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi ...

<002>

Taimi : 1450-1455

Taniela Fusimālohi : ‘Io Sea kapau te mou me’a hifo ki he peesi 3 ko ē ‘o e tatau fakapālangi he ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he faka-Tonga, ‘oku ‘asi ai e lahi ko ia e ngaahi fokotu’u ko ē ke ‘omai. Ka ko e kakano ...

‘Eiki Palēmia : Sea ko e angamaheni e Fale ni ko e me’a faka-Tonga ‘oku fai ai e feme’a’aki.

Taniela Fusimālohi : ‘A ia ko e fokotu’u ‘e 950 ‘a ia ‘oku lahiange e fokotu’u ia e lipooti ko eni he fokotu’u ‘e 718 ko ē. ‘A ia ko e tokanga Sea ‘oku ‘alu pē taimi ia mo e kaka ki ‘olunga ‘a e ngaahi me’a ko ē ke fai ki ai e tokanga. Ka ko e kakano ‘eku faka’amu ‘a’aku ia Sea, ke ‘omai ‘a e ngaahi fokotu’u ‘o fakapipiki ki he...

‘Eiki Sea : ‘Eua 11 ‘Eua 11, ko ‘eku tokoni atu pē ki he feme’a’aki. Ko e ngaahi fokotu’u ko e kakano ia ‘enau ngāue. Ko e lipooti eni ia e ngāue na’e fakahoko, ‘a ia ko ‘enau lipooti’oku *quantitative*. ‘Oku ne ‘omai pē na’a nau ngāue ki hē tu’ofīha na’a nau ngāue ki he Potungāue ‘e fiha. Ko e hā e taimi ‘enau ngāue? Ko e hā ‘enau polokalama na’e fakahoko? Ko e kau ngāue ‘e toko fiha. Ko ‘enau pa’angá na’e hiki, na’e holo ‘a e *annual report*. Ko e me’a ko ia ‘oku ke me’a mai ki ai, ke ‘omai ‘a e ngāue ko ia na’a nau fakahoko, ‘i hono *substantive*. ‘A ia ko e me’a ia ko ia ‘oku ‘i he lipooti ia ko ē kuo ta tukuhifo ki he Komiti Pa’anga, ‘a e *recommendation* ko ia ‘e 930.

‘A ia ko e fatongia ko ia ‘o e lipooti fakata’u, ke nau talamai pē ‘a e lahi e ngāue na’a nau lava, mo e ngāue na’a nau faka’amu ke fakahoko, mo e ngāue na’a nau fiema’u ke fakahoko ka na’e ‘ikai ke fakaivia’i. Ko e fatongia ia e lipooti ko eni. ‘Oku ke me’a mai koe ki he, ki loto he fo’i ngāue ke ‘omai e lipooti e ngāue ko ia ‘oku ‘i ai he lipooti kehe ia ‘oku hū mai ai e me’a ko ia. Ko ‘eku tokoni atu ki ho’o me’a ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi : ‘Io Sea ko e ‘uhinga foki ko ē ‘a e ... Na’a tau ki’i longoa’a he talanoa ko ia koe’uhi ‘oku ‘ikai pē ke tau ‘ilo ‘etautolu ia pē ko e hā ‘e me’a ‘oku hoko ‘i he ngāue’aki ‘e he ngaahi Potungāue ‘a e pa’anga. ‘A ia ko e ngaahi fokotu’u ko eni ‘e 718 ko ia ‘o e ta’u kuo ‘osi...

'Eiki Sea : Ko ia ‘a ia ko e ngāue’aki ko ia e pa’anga ‘oku ‘i he *performance audit* ia mo e Lipooti ‘Atita, ‘oku ‘ikai ke ‘i he lipooti ia ‘a e Potungāue ‘oku ne fakahoko e ngāue.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea.

'Eiki Sea : Ke me’a mai koe ki he me’a ‘i he Minisitā Pa’anga mo e Pule'anga. ‘Ikai ko ha me’a ia ‘a e 'Atita Seniale.

Taniela Fusimālohi : ‘Io ka ko ‘eku ‘uhingá na’a tau ‘osi tali ‘etautolu ia he ta’u kuo ‘osi he’etau talanoa ko ia he ‘aho 16 ko ē ‘o Mē ke mai ‘i he’ene maau. Ko e toe kole tatau pē ‘oku ou fai atu heni, pē ‘e mai fakataha mo ē, pē ‘e mai kehe

'Eiki Palēmia : Sea ko e ‘aho 16..

Taniela Fusimālohi : ... kae ‘omai ke tau ‘ilo ange ha fakamatala..

'Eiki Palēmia : Ko ‘eku ‘eke pē ‘e au ki he Fakafofonga ‘oku ne lahi ngāue’aki ‘a e *reference* pehē. Ke ‘omai ange ‘e he Kalake...

'Eiki Sea : Hou'eiki mo me’a tahataha mai pē. Kātaki ‘Eua 11 kae me’a mai e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Kātaki Sea ko e fakatonutonu ē ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o alea’i ha me’a ‘oku ne tuhu mai ‘oku ‘ikai ke u lava ‘o sio ki ai, hangē pē ko ‘etau fiema’u ke ‘omai ‘a e lipooti ko ia. Ke kole atu ki he Kalake kapau ‘oku ne ma’u e ‘aho 16 ‘o fē koā Fakafofonga..

Taniela Fusimālohi : ‘A ia ko e ‘aho 16 ko ē ‘o Me ko ē ‘o e 2023.

'Eiki Palēmia : ‘A ia na’e ‘asi ai ke ‘omai ‘a e ...

Taniela Fusimālohi : Fokotu’u ‘a ia ko ‘etau talanoa ‘i he lipooti tatau pē ‘a e 'Atita Seniale ‘i he ta’u fakapa’anga ko ia kimu’a.

'Eiki Palēmia : Ko ia.

Taniela Fusimālohi : Pea na’a ne pehē na’a ne fai ‘a e fokotu’u ‘e 718 ki he ngaahi Potungāue pea mo e Pule'anga ke fai ki ai ha ngāue.

'Eiki Palēmia : ‘Ohake mu’a ia pē ko e ‘uhinga pē ko e mo’oni koā e me’a ‘a e Fakafofonga pē ‘ikai.

Taniela Fusimālohi : ‘A ia na’e pehē leva ‘e he Fale, ke ‘omai ‘amui ange ha fakamatala fakaikiiki.

'Eiki Palēmia : ‘A ia na’e tali ia ‘e he Fale ni ē.

Taniela Fusimālohi : ‘A ia ko eni ‘oku ‘alu hake ia mei he 718 ‘o 950. Pea ko e kole tatau pē ‘oku fai atu, ke ‘omai mu’a mo e fu’u lisi ko ia pē ‘oku tatau pē pē ko ha fu’u me’a kehe fo’i 950 ma’a kehe pē e ia mei he fo’i 718 ko ē, pē ko e 718 ‘oku ‘ikai ke fai ha ngāue ia ki ai kae toe tātaki atu mo e me’a fo’ou ‘alu ‘o a’u ki he ...

'Eiki Palēmia Ki’i fakatonutonu atu Sea. Ko e ki’i fakatonutonu ia Fakafofonga hangē pē ko ē ko ho’o me’a, ‘oku ke me’a koe hangē ko e 900 mo e 700. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko ha me’a fo’ou mo ha me’a motu’a. Hangē pē ko eni ia. Talamai na’e KOVITI ‘a e toko 100 pea KOVITI ‘a e toko 100 he 2022, 150. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘oku kovi ange ‘a e fakahoko fatongia ‘a e *Health* he kuo lahi ‘o 50. Ko ‘enau lipooti mai pē ‘enautolu ‘enau ngāue ‘oku fai.

Taniela Fusimālohi : Ko e fakatonutonu ‘oku ‘ikai ko e taumu’a ia ‘eku ‘eke. Ko e taumu’a ‘eku ‘eké ...

'Eiki Palēmia : Pe’i ‘ai mai ke mahino.

Taniela Fusimālohi : .. ke 'ata kitu’a ‘a e me’a ‘oku fai. Te mau ‘ilo fēfē ‘a e palopalema ‘oku fai’aki ‘a e pa’anga tukuhau na’e vahe’i ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ‘omai ha me’a.

'Eiki Palēmia : Ko e lipooti ia ko ē na’e ‘osi...

Pāloti ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘Atita

'Eiki Sea : ‘Eua 11, ‘Eua 11 me’a hifo ki lalo. Hou’eiki ko ena ‘oku ke fakahā mai pē ‘e koe ‘a e me’a ko ena ‘oku ou ‘uhinga atu ki ai. Te mou ‘ilo fēfē ‘a e ola e ngāue ‘i he lipooti ‘a e ngāue na’e fakahoko? Ko e lipooti eni ia ‘a e Potungāue ‘oku ne fakahoko e ngāue. Ko e me’a ko ē ‘oku ke ‘eke ki ai, ‘oku ‘i he lipooti ia ‘a e ‘atita ko eni na’e fakahoko. Hangē ko e lipooti ko ena e ‘atita ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga ko e ‘ū me’a ia ‘i ai ke ke ‘eke ai...

<004>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Sea: ... ‘i ai e *recommendation*. Ko e me’a ko ē ‘oku ke kole ki ai ‘oku ‘i he lipooti kehe ia pea ko u kole atu ke mou tukuhifo ki he Sea ‘o e Komiti Pa’anga koe’uhí ko e ‘Atita Seniale ‘oku Mēmipa ‘i he Komiti Pa’anga ke ‘omai ha’ane tali mei he Komiti Pa’anga.

Ko e ko e ngaahi *resolution* ko eni ‘oku ke me’a ki ai tuku mai ki he Kalake ke ne muimui’i ‘oku ‘ai e tohi ‘o ‘ave ‘oku ‘ikai ke ‘omai noa’ia ia ki heni Hou’eiki ‘oku tau faitohi he ‘oku lekooti. Ka mou fakatokanga’i e faikehekehe e ‘ū lipooti Hou’eiki, Lipooti ‘Atita fekau’aki ia mo e Minisitā Pa’anga. Lipooti Fakata’u e Potungāue ‘Atita fekau’aki ia mo e kau ngāue mo e ngāue ‘oku fakahoko he ‘Atita. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke mou ‘eke ‘e moutolu e ngaahi *resolution* ‘i he Lipooti e ‘Atita. Mou ‘eke ‘e moutolu ‘i he ola ‘o e ‘Atita ‘a ia ko ē ‘oku ‘osi lipooti’i atu. Kapau ‘oku hala ‘eku fakatonu lea atu Hou’eiki te u toki kote fakapālangi atu he’etau mālōlō. Pea ko u kole atu ke tau pāloti ko ia ‘oku loto ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Pāloti ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘Atita

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko eni ko e toko 19.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, Lipooti Fakata’u ki he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2022/2023.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tapu mo e kau Mēmipa ‘o e ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē Hou’eiki tau ki’i mālōlō kae toki me’a mai e ‘Eiki Minisitā.

(Pea na’e ki’i mālōlō ai)

<005>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Aleá.

Lipooti Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2022/2023

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kimu’a pea tau mālōlō na’e kamata e fakamatala mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ‘ene lipooti e potungāue ki he ta’u 2022/23. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e tu’u hake pe motu’á ni ke fakahoko atu ‘a e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ki he ta’u fakapa’anga 2022/23. Sea ko e lipootí ia ‘oku mahino pe ‘iate ia pea ko u fokotu’u atu, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Kole Tongatapu 4 tukuhifo Lipooti Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2022/2023 ki he Komiti Kakató

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ko u kole pe ke tukuhifo ki he Komiti Kakató, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, kātaki mu’a Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Seá, ‘oku ou fokotu’u atu, kole mu’a ki he Minisitā ke ne hanga ‘o ki’i fakaikiiki mai ‘ene lipootí. Ko ia pe ‘okú ne ‘ilo kanokato ‘ene lipootí, ke tokoni

pe ia ki he, pea kapau 'e tali pe ia heni. Kae 'oua 'e fu'u tuku pehe'i maí ko e anga ia 'eku fokotu'u na'a *efficient* ange ai 'etau ngāué.

'Oku 'ikai ke u ongo'i 'e au 'oku fe'unga hono 'omai pehe'i pe lipootí. Pea kapau ko ha angamaheni Sea 'oku ou fokotu'u atu 'oku totonu ke fatongia *as a responsibility* ha kau Minisitā ke nau hanga 'o fakaikiiki mai 'enau lipootí. Ngaahi me'a 'oku totonu ke tau tokanga ki ai pea kapau 'oku tau ongo'i 'oku fiemālie pe pea tali atu he 'oku lahi e ngāué he taumaia ní 'oku toe 'i ai ha 'isiu.

Lord Tu'iha'angana: Sea, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eikí. Ka 'oku mo'oni pe me'a 'oku me'a ki ai Fakafofonga 7. Ka na'e fokotu'ú ke tukuhifo ki lalo ki he Komiti Kakató ke a'u ki ai pea toki fai mai e fakama'ala'ala ko ē mo hoko atu ai pe feme'a'akí. Na'e liliu mai foki eni Sea 'o fa'a fai e malanga e Minisitā heni, tukuhifo ki laló toe malanga fo'ou ai hono fakama'ala'ala mai e me'á.

Ka 'oku maau ange tukuhifo ki he Komiti Kakató pea toki fai e me'a ko ē 'oku me'a ki ai Fika 7 pea hoko atu ai pe hono alea'í, mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa e Fale Aleá. Sea ko u fakamālō au ia he fehu'í Sea, hangē pe ko e me'a ko ē na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apaí, 'Eiki Nōpele 'o Ha'apaí. Koe'uhí ke tukuhifo ki he Komiti Kakató Sea, tali 'e he Fale Aleá pea tukuhifo ki he Komiti Kakató ke fai ai e fakamalanga mo hono fakaikiiki.

'Oku tali pe motu'á ni ia 'o kapau 'e hoko atu e fakaikiiki ia he taimi ni, 'o kapau 'oku loto pe ki ai e Falé mo e Feitu'u na, mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki koe'uhí 'oku 'osi 'i ai e fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakató pea ko ena 'oku kole mai 'e he 'Eiki Minisitā ke ne fakama'ala'ala he Komiti Kakató, tau pāloti ai leva ai, mahino pe ia Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sai pe ia Sea kapau ko ia ka ko e 'uhinga 'eku fakakaukau 'aku ke ne malanga'i mai 'ene lipooti, pe 'e fai heni pe 'e fai he Komiti Kakató 'ikai ko ha 'isiu ia ka au. Ka ko e 'isiu pe hangē 'oku ki'i ongo faikehé 'ene fo'i tu'u mai pe talamai ke ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā, 'oku ifo ho le'ó ki he kau Fakafofongá 'oku nau fie fanongo ki ho malanga, ke ke toki malanga he Komiti Kakató ka tau pāloti.

Pāloti tali tukuhifo Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2022/2023 ki he Komiti Kakató

Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u 'a Tongatapu 4 ke tukuhifo ki he Komiti Kakató fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, loto ki ai e toko 19.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Lipooti Folau faka-Fale Alea Fika 4/2023

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ko e Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Fili Niua 17 ko u fakatokanga’i atu ‘oku lolotonga mama’o e Fakafofongá. Toloí e ‘asenita ko iá ka tau hoko atu ki he Lipooti Folau faka-Fale Alea Fika 4, 2023. Fekau’aki eni mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamāmani Lahi ki Malakesi, Moloko ‘aho 9 ‘Okatopa 2023. Kole atu ki he Kalaké ke lau mai e lipootí.

Kalake Tēpile: Lipooti Folau Faka-Fale Alea, Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho 2 Fepueli, 2024

Ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tongá,

Fekau’aki mo e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023 felāve’i mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamāmani Lahi ‘i Malakesi, Moloko (Marrakech, Morocco) ‘i he ‘aho 9 ‘Okatopa 2023 ne fokotu’utu’u ‘e he Sino’i Pa’anga Faka-Vaha’a Pule’anga (International Monetary Fund - IMF) pea mo e Pangikē ‘a Mamani (World Bank Group-WBG).

<006>

Taimi: 1535-1540

Kalake Tēpile: ... 'Oku mau faka'apa'apa mo fakahoko atu 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea felāve’i mo e Fakataha'anga Faka-Fale Alea Faka-Māmani Lahi ne fokotu'utu'u 'e he *IMF* pea mo e *WBG* ne fakahoko 'i he 'aho 9 'Okatopa 2023 'i Malakesi, Moloko (*Marrakech, Morocco*).

Faka'apa'apa atu,

.....

'Eiki Nōpele Fakafanua

Sea e Fale Aleá pea mo e Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai

.....

'Eiki Nōpele Tu’iha’angana

Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai

.....

‘Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 5

Peesi 2:

1. Talateu

Na'e fokotu'utu'u 'e he *IMF* pea mo e *WBG* 'a e Fakataha Faka-Māmani lahi Faka-Fale Alea 'a ia na'e fakahoko 'i he kolomu'a 'o Moloko ko Malakesi 'i he 'aho 9 'o 'Okatopa 2023. Na'e fakafofonga'i 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he fakataha ni 'e he Eiki Sea pea mo e Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Ha'apai, 'Eiki Nōpele Fakafanua, pea mo e Tokoni Sea pea mo e Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Ha'apai, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana pea mo e Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 5, 'Aisake Valu Eke.

Ko e fakataha ko 'eni na'e fakatefito 'i hono alea'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakafonua (*public policies*) ke fakahoko ke a'usia 'a e taumu'a 'o e langa fakalalakaka 'oku longomo'ui pea mo tu'uloa ki he kaha'u. Ko e ngaahi kaveinga ne fakatefito ki ai 'a e tokanga ko e: (i) liliu fakatekinolosia ki he taha kotoa (*inclusive digital transformation*), (ii) ma'uma'uluta 'o e tu'unga faka'ekonōmiká (*economic stability*), (iii) 'ekonōmika 'oku ngāue sii'si'i'aki 'a e kasa kona, pea mo hono (iv) tokanga'i lelei 'o e fe'alu'aki fakafonua 'a e kakai.

2. Vakai Fakalukufua

'Oku mahu'inga 'a e fakataha Fakaemāmanilahi 'a e Kau Fale Alea koe'uhi ko e ngaahi feliuliuaki lalahi 'oku lolotonga hoko fakamāmani lahi. Pea 'oku mahu'inga leva ke fatu 'a e ngaahi founa ngāue ko e halafononga ki he feliuliuaki fakatekinolosia 'oku matauhi, fakalalakaka faka-'ekonōmika 'oku tu'uloa, fakalalakaka fakasosiale mo faka'ekonōmika 'oku lelei, pea fakatokanga'i 'a e mahu'inga 'a e ngāue fakataha fakavaha'apule'anga. Ne fakamālō'ia foki 'a e lava lelei 'e Moloko ke matu'uekina 'a e fakatamaki fakaenatula na'e toki hoko 'o mahino ai 'a e mateuteu 'a e fonua ki he fakatamaki 'e ala hoko mai. Na'e fai foki 'a e faka'apa'apa fakalongolongo miniti 'e taha ko hono manatua 'a kinautolu ne nau si'i mālōlō 'i he mofuike fakatu'utāmaki ne hoko 'i Malakesi 'i Sepitema.

Ne fakahaa'i foki 'e he Palesitēni 'o e Fale Alea 'o Molokó 'a e ngaahi pole 'oku lolotonga fekuki mo māmani 'o kau ai 'a e tu'unga ma'olunga 'o e totongi koloa, faingata'a'ia felāve'i mo e mo'ui lelei, mo e ngaahi me'a 'oku nau felāve'i mo e tō lalo faka'ekonōmika 'oku ne uesia ai 'a e ngaahi fonua lahi. Ne kau heni 'a e tau 'i 'Ikuleiní, palopalema 'i he mau'anga ivi, fepakipaki he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, pea mo e palopalema 'i he feliuliuaki 'a e 'ea 'a ia 'oku fiema'u 'a e ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki.

Ne fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'a e ngāue 'a e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga hangē ko e Pangikē 'a Māmani mo e Sino'i Pa'anga Faka-vaha'apule'anga (*IMF*) pea kau foki ki ai 'a e kau fokotu'utu'u polisī. Na'e fakatokanga'i 'a e mahu'inga ke ngaue'aki 'a e ngaahi founa 'oku lelei mei he ngaahi taukei faka-Fale Alea ke solova 'a e ngaahi pole faka'ekonōmiká, kau ai 'a hono ngaue'aki 'a e me'angāue taukei fakalōpoti pe (*Artificial Intelligence - AI*), ta'ota'ofī 'o e faihia faka'ilekitulōnika, malu fakame'atokoni, pea mo hono fakamālohi'iange 'a e tu'unga 'o e ngaahi fonua fakamāmani lahi 'i he faka-Tonga.

Na'e fakahaa'i foki 'e he *IMF* ko e tu'u ki he kaha'u 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi 'oku hā mai 'oku 'i ai 'a e tupulaki faka'ekonōmika ka 'oku 'i he tu'unga vaivai pē, koe'uhí ko e ngaahi palopalema 'oku ha'u mei tu'a 'o kau ai 'a e hikihiki 'i he totongi 'o e koloá. 'Oku ne fakatupunga leva 'a e kehekehe 'o e 'inasi 'i he tu'umālie faka'ekonōmiká pea mo e ...

<001>

Taimi: 1540-1545

Kalake Tēpile: ... vave ange 'a e feliuliuaki 'o 'ikai pau 'i he tu'unga faka'ekonōmiká 'oku mahu'inga leva ke tokangaekina 'a kinautolu 'oku uesia ngofua he ngaahi faingata'a ko ení. 'Oku kei tukupā 'a e *IMF* ke fakamālohi'i ange 'a e fengaue'aki mo e kau faitu'utu'uni ki he ngaahi fokotu'utu'u ke fakahoko ke fakahoa 'a e kehekehe 'i he tokoni'i fakapa'angá (*subsidy*), fakalelei'i 'a e longomo'ui faka'ekonōmiká pea mo hono fakamālohi'i 'a e fengaue'aki fakavaha'apule'angá.

Ne fakahā foki 'e he Pangikē 'a Māmani 'a e 'ikai ha fakalalakaka 'i he ngāue ki he feliuliuaki 'a e 'eá 'o hangē ko ia 'oku 'asi 'i he Lipooti Vaeua Ta'u ki he Feliuliuaki 'o e 'Eá 'a e Kautaha 'o e Ngaahi Fonua Fakatahatahá (*United Nations*). Ne fakamamafa'i foki neongo 'a e lahiange 'a e masivá, ta'epau 'i he malu faka'ekonōmiká, mo e pole 'o e ngaahi langa fakalalakaká, ko kinautolu 'oku lavea ngofua ki he ngaahi faingata'a ko 'eni 'oku nau tōmui 'i he ngaahi fakalalakaka vave fakasosiale mo faka'ekonōmika 'oku tataki 'e he liliu fakatekinolosia'á pea mo e hoko mai 'a e ngaahi me'angāue fakalōpoti (*AI*). 'Oku amanaki 'a e Pangikē 'a Māmani ki ha 'inivesi 'o toe lahiange, tautautefito ki he ngaahi fonua 'Afiliká, 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'Amelika 'e 33-34 piliona, 'o fakataumu'a ki hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi faingata'a felāve'i mo e langa fakalalakaká pea mo e fakalalakaka 'o e mālohi 'o matu'uekina 'a e fakatamaki fakaaenatula.

3. Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngāue ki he Feliuliuaki 'o e 'Eá pea mo e liliu ki he 'Ekonōmiká 'e ngāue si'isi'i'aki 'a e Kasa Kona

Na'e fakahā'i 'e he Kautaha Fakapa'anga Fakavaha'apule'anga (*IFC*) 'o e Pangikē 'a Māmani 'a e mahu'inga 'a e ngāue fakavavevave ki he feliuliuaki 'a e 'eá, he 'oku pau ke holoki 'a e lahi 'o e kasa koná 'aki 'a e peseti 'e 43 'i he 2030 ke kalofi ha hoko mai ha nunu'a 'oku fu'u fakatu'utāmaki 'aupito ki he māmani. 'Oku mahu'inga leva ke liliu lahi 'a e founa ngāue faka'ekonōmiká 'i loto 'i he ta'u 'e 7 ka hoko mai. Pea 'oku fiema'u leva 'a e 'inivesi lahiange 'i he liliu ki he founa ngāue faka'ekonōmika fo'ou pea mo 'a'usia 'a e longomo'ui mo mālohi ke matu'uekina 'a e hoko mai ha fakatamaki.

'I he 'ene pehē 'oku fiema'u leva ha pa'anga lahi mei he ngaahi ngāue faka-taautaha. 'Oku ngāue 'a e Pangikē 'a Māmani ke vahe'i 'a e pa'anga 'Amelika 'e 38 piliona ki he ngāue felāve'i mo e feliuliuaki 'o e 'eá ki he ngaahi fonua langa fakalalakaká, 'a ia ko e hiki hake ia 'aki 'a e peseti 'e 22 mei he ta'u kuo 'osi. Neongo 'ení 'oku fiema'u ke toe lahiange 'a e ngāue ke fakahoko. 'Oku fakalahi 'e he *IFC* 'a 'enau ngaahi ngāue fakapisinisi ke fakakau ki ai 'a e liliu ki he 'ekonōmika 'oku lanu mata 'o hangē ko e ngaahi puha 'uhila ke tauhi ai 'a e mau'anga ivi fakaaenatula.

Na'e fakahā 'e he *IMF* 'i he 'enau lipooti, ne toki tuku mai, 'a 'enau fakamamafa'i 'a e fiema'u ke toe lahiange 'a e 'inivesi ki he ngāue fakalukufua ma'a e fonuá. 'Oku fakafuofua 'i he 'ene a'u ki he 2023 'oku fiema'u 'a e 'inivesi 'o e pa'anga 'Amelika 'e 5 tiliona ki he ta'u ke a'usia 'a e taumu'a ko e 'ikai ha toe 'i ai ha kasa kona 'i he 2050. 'Oku fiema'u foki heni ke hiki ki 'olunga 'a e 'inivesi 'a e ngaahi pisinisi taautaha 'aki 'a e peseti 'e 40 mei he tu'unga lolotonga'á ke a'u ki he peseti 'e 80 pe ko e peseti 'e 90, pea 'e lava ke fakahoko 'eni 'i he ngaahi founa kehekehe.

'I he tafa'aki ki he ngaahi fokotu'utu'u tu'utu'uni pe polisī, 'oku fiema'u ke fakalelei'i ke hiki hake ki 'olunga 'a e tu'unga 'o e ngaahi 'inivesi 'i he ngaahi māketí 'oku kei langa fakalalakaká. He 'oku fe'unga pe mo e peseti 'e 50 'a e ngaahi fonua ko 'eni 'oku nau a'usia 'a e tu'unga 'inivesi 'oku fiema'u. 'Oku kei si'isi'i pe 'a e ngaahi 'inivesi 'i he ngaahi ngāue fakalalakaka 'oku fiema'u.

'Oku mahu'inga 'a e fatongia ki hono tauhi 'o e 'ataakai, ngāue fakasosiale pea mo e founa pule, kae tautautefito ki he 'ataakai kuo 'osi fokotu'u 'a e me'afua ke ne fakakalalaksi 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'a'usia 'a e taumu'a ki he 'inivesi 'oku tu'uloa. 'Oku fiema'u ke fakalelei 'i 'a hono fakamahu'inga 'o e kasa kona he māketi ...

<001>

Taimi: 1545-1550

Kalake Tepile: ... fakamatala ki he fa'unga 'o e 'ea, fakalelei 'i 'a e fiema'u ki he fakamatala 'oku kakato, pea mo hono fakalelei 'i 'o e me'afua fakangāue ki he 'ātakai, sōsiale, mo e pule lelei, *ASP*.

Na'e me'a foki 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga 'Eiki Nōpele Fakafanua, felāve'i mo e ngaahi faingata'a 'oku tofanga ai 'a Tonga 'i he fekumi mo e palopalema 'o e feliliuaki 'o e 'ea 'o kau ai 'a e 'alu ke toe mā'olunga ange 'a e tahi. 'Oku fika 3 foki 'a Tonga 'i he ngaahi fonua 'oku tu'u lavea ngofua taha ki he feliliuaki 'a e 'ea. Na'e lahi foki 'a e ngaahi pole ne fehanganagai mo Tonga 'o kau ai 'a e mahaki faka'auha, KOVITI-19, mapuna 'o e afi mei he kilisitahi 'o fakatupunga ai 'a e peaukula, pea ne a'u pē 'a e ngaahi maumau ne hokó ki he pēseti 'e 18 'o e koloa faka-kātoa 'oku ngaahi 'i he fonua, *GDP* 'i he ta'u.

Ne 'alu foki 'a e hikihiki mā'olunga 'a e totongi koloa ki he pēseti 'e 13, tupunga 'i he ngaahi me'a 'oku hoko 'i māmani lahi 'o kau ai 'a e pule'i 'o e lahi 'o e lolo, 'o e lolo ke tufaki 'e he *OPEC*, pea pehē ki he tau 'i *Ukraine*, neongo pē 'a e faka'amu lahi ke holoki 'a e fakafalala 'i he ma'u'anga ivi mei he lolo, na'e 'ikai ke hoko, ka 'oku taumu'a ke a'usia 'a e pēseti 'e 100 'a e ma'u'anga ivi mei natula 'i he 2045.

'Oku ngāue mālohi foki 'a e fonua ki hono fakahoko 'enau tukupā ki he ngaahi ngāue ke holoki'aki 'a e lahi 'o e kasa kona, pea pehē ki he fokotu'utu'u ke liliu 'a e founa ngāue fakalalaka lolotonga, ke fakatonu ki he feliliuaki 'o e 'ea. Ka 'oku 'i ai 'a e tōnounou lahi fakapa'anga ke feau'aki 'a e ngaahi ngāue lalahi ko eni, 'oku fiema'u ki ai 'a e \$1 piliona.

'Oku fehanganagai 'a e ngaahi fonua 'i he Pasifiki mo e fe'amokaki pē tōnounou lahi 'i he ngaahi koloa lalahi 'oku fiema'u ki he'ene fakalalaka, 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$12 piliona. Ko e ngaahi pole 'oku fekuki mo e fonua, ko e fiema'u ha pa'anga fe'unga fu'u lōloa 'a e taimi 'oku fakamoleki mei he kamata 'a hono teuteu'i 'o e ngāue ko ha ngāue lalahi (*project*) ke fakahoko, pea si'isi'i 'a e ivi ngāue 'a e kau ngāue pea pehē ki he taukei mo e 'ilo 'oku ma'u. 'Oku tōnounou 'aupito 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku faingamālie faka-māmani lahi ki he fiema'u 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki 'o kau ai 'a Tonga.

Ne 'ohake foki 'e he Fakafofonga Fale Alea mei 'Isipite 'a e palopalema vivili felāve'i mo e lahi 'o e ngaahi mo'ua nō, *loans* 'a e ngaahi fonua mei tu'apule'anga. Pea 'oku ne uesia 'a e tānaki 'o e pa'anga 'oku fe'unga ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e feliliuaki 'o e 'ea. 'Oku fe'unga mo e US\$50 piliona 'a e pa'anga 'oku fiema'u 'e he ngaahi fonua 'Afilika ke fokotu'utu'u fo'ou 'enau ngaahi ngāue fakalalaka ke fenāpasi mo e feliuliaki 'o e 'ea 'o fakafehoanaki ia mo e ngaahi fonua 'e 60'oku lahi fau 'enau nō ke totongi atu ki tu'apule'anga.

'Oku 'i ai 'a e fiema'u ke fakahoko ha fetongi 'a e mo'ua nō ki he ngaahi ngāue ke matatali'aki 'a e feliuliaki 'a e 'ea pea pehē ki hano ta'ofi fakataimi 'a e ngaahi totongi mo'ua nō ko eni, pea ki hano kaniseli 'a e ngaahi totongi sēvesi ki he nō 'a e *IMF*, pea pehē ki ha founa ke

fakamolemole'aki 'a e ngaahi mo'ua nō ko eni. Na'a ne pole'i foki 'a e fakatahá 'aki 'ene fehu'i mai pē ko e ngaahi mo'ui nai 'e fiha kuo pau ke mole, pea mo e ngaahi kolo lalahi nai 'e fiha kuo pau ke faka'auha kimu'a pea tau toki ngāue fakataha ke solova 'a e palopalema faka-māmani lahi ko 'eni.

Fā, Ko e faingamālie 'o e tekinolosia, ki he ngāue fakalalakaka faka'ekonōmika fengāue'aki faka-pa'anga pea mo e tukuhau. Ne hanga 'e he *IMF* 'o 'omai 'a e ngaahi makatuliki mahu'inga 'e 3 ki hono liliu 'a e founa fakahoko ha totongi faka-'ilekutilōnika ki ha me'a.

'Uluaki, ko e hā 'a e me'a ko ia, *identity*. Ua, ko e totongi *payment*, pea tolu, ko e fakamatala, (*data*), he ko e kamata'anga ia ki ha fakalalakaka mahu'inga. Ko e fakahoko 'a e totongi faka'ilekutilōnika 'oku lahi hono ngaue'aki tautefito ki he ngaahi fonua 'i he tu'unga...

<002>

Taimi: 1550-1555

Kalake Tēpile : .. lotoloto 'a e lahi 'enau pa'anga hū mai 'o kau lelei ki he kau kotoa 'a e kakai he ngāue fakapa'anga. Na'e fakamamafa'i 'a e kau lelei 'a e totongi faka'ilekutilōnika ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi faingata'a, mo e ngāue fakapa'anga pea ke tupulaki 'a e ngāue faka'ekonōmika 'o kau lelei tautautefito ki he ngaahi pisinisi iiki, 'i hono solova 'o e ta'ekakato 'a e fakamatala pea mo e lahi 'o e fakamole. 'Oku mahu'inga 'a e fatongia 'o e Fale Alea 'i he tokoni ke fakavave'i 'a e ngāue'aki 'a e founa totongi faka'ilekutilōnika ki he fonua, kae tautautefito ki he mahu'inga 'i hano fakahoko 'a e fokotu'utu'u te ne fā'utaha 'a e founa ke mapule'i 'a hono ngāue'aki 'a e me'angāue ko eni 'e he ngaahi pisinisi. 'E tokoni 'a e *IMF* ki he ngaahi fonua 'i he 'enau fakalalakaka ki hono ngāue'aki 'a e founa 'e malu mo vave 'i he tokoni fakafale'i, tokoni pa'anga mo e ako ki he poto mo e taukei 'oku fiema'u.

Ne vahevahe foki 'e he Sea 'o e Komiti Pa'anga mo Fakalalakaka Faka'ekonōmika 'a *Morocco* 'a e ngāue 'a e Fale Alea 'i hono tokoni'i 'a e ngaahi fakalalakaka ko eni. Kuo 'osi fakahoko foki 'e he Pule'anga hono ngāue'aki 'a e founa totongi pa'anga faka'ilekutilōnika, ke ne fakafaingofua'i 'a e totongi 'o e ngaahi ngāue pea mo hono a'utaki ki he tapa kotoa 'o e fonua 'a e fetu'utaki faka'ilekutilōnika 'oku vave 'aupito. 'Ikai ngata pē 'i he 'ene fakalahi 'a e faingamālie ki he ma'u'anga ngāue fo'ou, ka ko 'ene fakavave'i 'a e liliu fakalao ki he fakalalakaka fo'ou ko eni. Kuo a'u foki ki he peseti 'e 45 'a e faka'ilekutilōnika 'a e ngaahi lekooti 'a e Pule'anga. Ko e ākenga fo'ou ko eni 'oku ne fakavave'i 'a e liliu 'a e Pule'anga ki he sosaieti 'oku tokanga'i lelei 'a e 'ātakai, pea pehē foki ki he faka'ilekutilōnika 'o e ngaahi founa ngāue fakapule'anga.

Ko e tānaki tukuhau 'oku nau liliu laghi mo kinautolu 'i hono faka faingamālie'i 'a e totongi tukuhau he taimi pē ko ia 'i he laine, pea kau lelei ki he vave mo e lelei 'a e fakahoko fatongia. 'Oku mahino 'aupito 'a e kau lelei ki he tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga 'a e liliu ki he founa ko eni ke toe lahiange 'a e tānaki pa'anga hū mai. Ne tokoni foki 'a e Pangikē 'a Māmani ki he ngāue ko eni, pea 'e hokohoko atu pē 'a 'enau fengāue'aki ki hono toutou vakai'i mo fakalelei 'a e lele 'a e ngāue ko eni.

Na'e malava foki 'e he Fakafofonga Fale Alea mei *Tanzania* 'a e faingamālie lelei ne 'omai he ngāue faka'ekonōmika'aki 'a e founa totongi faka'ilekutilōnika. Ka 'oku nau tokanga foki 'i he taimi tatau ki he fakangatangata 'a hono ngāue'aki mamafa 'a e totongi ki hono ngāue'aki,

pea pehē ki he 'ikai a'u 'a e fetu'utaki ki he tapa kotoa. Ko e poto 'i he ngāue faka'ilekitulōnika ko eni 'oku mahu'inga, ka 'oku lahi 'a e faikehekehe 'i hono ngāue'aki 'e he ngaahi kolo lalahi he kolomu'a, 'o fakafehoanaki ki he ngaahi kolo ki uta. Ko e liliu ki he founa totongi ngāue ko eni, 'oku fakahoko tōtōmoholo pē *informal*. Ko hono tanumaki 'o e falala (*trust*) 'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi totongi faka'ilekitulōnika, pea tokangaekina 'a e palopalema ki hono ngāue kākā'aki mo ta'etotonu ko e pole lahi ia ke feau. 'Oku fiema'u ke lao'i 'a hono ngāue'aki ki he totongi tukuhau mo e ngāue fefakatau'aki.

Na'a ne faka'ilonga'i 'a e mahu'inga 'o e ngāue fakalōpoti, pea pehē ki hono ngaahi pole, 'o kau ai 'a hono ngāue'aki ki ha ngāue 'oku maumaulao mo faihia. 'Oku nau fengāue'aki foki mo e Pangikē 'a Māmani 'i he ngāue fakalalakaka faka'ilekitulōnika ko eni.

'I he lea 'a e Fakafofonga Fale Alea mei 'Itali, na'a ne fakapatonu ki he tipeiti 'oku felāve'i mo e lipooti *AI* 'i he 'ene felāve'i mo e pehē tokua 'e lahi 'a e ma'u'anga ngāue 'e mole. Pea 'e 'ikai tokua ke lava ke mapule'i fe'unga fakalao pea mo e tu'utu'uni ngāue (*policy*) 'a e lōpoti. Na'a ne faka'ikai'i ia pea ne fakahaa'i 'oku hoko ma'u pē 'a e fetō'aki mo e faikehekehe 'i he lahi 'o e fiema'u ki he ...

<004>

Taimi: 1555-1600

Kalake Tēpile: ... ki he ngāue mo e kau ngāue totonu 'oku fiema'u ki he ngāue (*mismatch between job demand and supply*). Ko e kautaha *Fintech* 'oku ne fai 'a e ngāue mahu'inga ko eni 'i hono 'omai 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga ki he kakai ne 'ikai ke kau ai kimu'a. Na'a ne fakamamafa'i 'a e mahu'inga ke fokotu'u ha lao mo ha tu'utu'uni ngāue ke ne mapule'i 'a e ngāue fo'ou ko 'eni he kapau 'e fai ha teuteu lelei ki ai 'e tokoni ke ne 'omi 'a e founa ke ngāue lelei ai. Kuo 'i ai 'a e fakalalakaka 'a 'Itali 'i he ngāue ko 'eni 'i hono 'analaiso 'a e ngaahi 'a e ngāue faka'ilekitulōnika, faitokonia 'a e lelei 'o e ngāue fakapisinisi pea fokotu'u 'a e tu'utu'uni fakalao ki he ngāue 'a e pisinisi mo e sosaieti sivile.

5. Lipooti Fakata'u 2023 'a e Pangikē 'a Māmani ki he fakalalakaka fakamāmani lahi fe'alu'aki fakavaha'a fonua kumi hūfanga pea mo e sosaieti.

Na'e hā 'i he Lipooti Feliuliuaki, 'i he Lipooti 'a e Feliuliuaki 'o e Fe'alu'aki Fakavaha'a Fonua 'a ia 'oku kau ai 'a e kakai fakalukufua 'e 200 miliona 'oku nau nofo he ngaahi fonua kehe 'o 'ikai honau fonua ne nau tupu hake ai. Ko e peseti 'e 80 'o e kau fe'alu'aki fakavaha'a fonua 'oku felāve'i mo e 'uhinga faka'ekonōmika pea peseti 'e 20 ko e 'uhinga ko e kumi hūfanga. Pea ko e tokolahi 'oku nau nofo 'i he ngaahi fonua mei he tu'unga lotoloto 'enau pa'anga hū mai. Pea pehē ki he ngaahi fonua 'oku tu'unga ma'ulalo taha 'enau pa'anga hū mai pea pehē ki he ngaahi fonua 'oku tupulaki vave 'enau ma'u'anga pa'anga hū mai. Ko e feliuliuaki 'i he natula 'o e tokolahi 'o e kakai 'o māmani 'o kau ai 'a e tokolahi ange 'a e kakai 'oku nau motu'aange. Pea 'oku ne fakatupunga 'a e fe'au'auhi ki he ma'u 'a e kakai ki he ngāue'anga. 'Oku lahi 'a e fiema'u ki he kau ngāue 'a e ngaahi fonua 'oku ma'olunga taha 'enau tu'unga fakapa'anga hū mai lolotonga ia 'oku tokolahi 'a e kakai 'i he ngaahi fonua ki he langa fakalalakaka.

Ko e ongo me'a lalahi 'e ua 'oku felāve'i mo e vakai faka'ekonōmika mo fakalao ki he kakai ngāue 'oku ne fakafongga'i 'a e me'afua ki he fakafenāpasi mo e 'uhinga (*Match and Motive Matrix*) 'o e fe'alu'aki fakavaha'a fonua. 'Oku hanga 'e he me'afua ko 'eni 'o fakamamafa'i

‘a e mahu’inga ‘o e fatongia ki he ngāue fakataha pea mo e ngāue’aki ‘a e founa ke ma’u ‘a e ‘uhinga ‘o e fe’alu’aki pea pehē mo e fenāpasi ki he fiema’u ngāue ‘o fakatefito ‘i he ‘uhinga faka’ekonōmika mo e kumi hūfanga pea mo e mālohi ‘enau fekau’aki. Ko e pole lahi foki ‘a hono mapule’i lelei ‘a e fe’alu’aki fakavaha’a fonua neongo ‘a hono ngaahi lelei.

6. Fokotu’u ke fakatokanga’i ‘a e lipooti ko ‘eni. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 me’a mai.

Fokotu’u ‘Eua 11 tukuhifo Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea ko u fakamālō ki he lipooti lelei ko eni ka koe’uhí pē ko ‘etau founa ngāue ka ko e ‘ai pē ‘oku ‘i ai pē e ngaahi fehu’i pea ko e fokotu’u atu pē kapau ‘e tukuhifo pē mo ia ki he Komiti Kakato.

'Eiki Sea: ‘I ai ha poupu ki he fokotu’u ‘a ‘Eua 11? Tongatapu 7.

Tokanga Tongatapu 7 ki ha ‘inasi ‘a Tonga ko e fonua kei langa fakalakalaka hake ke tokoni he tafa’aki feliuliaki ‘ea

Paula Piveni Piukala: Ko u ki’i fehu’i pē au ia ‘e taha pea tau fakatokanga’i pē tautolu pea tali e lipooti. Ko ‘eku ki’i fehu’i ‘a’aku ia ‘e Sea ‘oku nofo pē ia he ko u ki’i fie ‘ilo pē ‘a’aku he peesi tolu he *bullet point* fika tolu ‘oku ‘asi e fakalea ko eni he palakalafi ‘uluaki pē ‘o e ‘o e *bullet point* fika tolu lotomālie e ‘uluaki palakalafi ‘oku pehe ni hono fakaleá, “ ‘oku ngāue ‘a e Pangikē ‘a Māmani ke vahe’i e 38 piliona ki he ngāue felāve’i mo e feliuliaki ‘o e ‘ea ki he ngaahi fonua langa fakalakalaka.” ‘A ia ko e hiki hake ia ‘aki ‘a e peseti ‘e 22 mei he ta’u kuo ‘osi. Ko ‘eku fehu’i ‘a’aku pē ‘oku tau kau ‘uluaki pē ‘oku tau kau he ngaahi fonua langa fakalakalaka? Uá ko e hā e lahi e silini kuo tau ‘osi ma’u he me’a ko ē he ta’u kuo ‘osi mei he *funding* ko eni? Tolú, ko hono hiki hake ko eni ‘aki e peseti ‘e 22 ko e hā e *expected* he ‘oku mahino kiate au ko e pa’anga ‘oku *allocate* fakata’u fakamāmani lahi. Ko e ki’i fie ‘ilo, ko e ki’i fie ‘ilo pē ‘a’aku ia. ‘O hangē ko e fokotu’u ‘a e ‘a e lipooti ke fakatokanga’i. Pea u fokotu’u atu ‘e au ke paasi.

'Eiki Sea: Mālō Tongatapu 7 ko u tui ko e tali ki ho’o fehu’i ‘e toki ‘omai mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ...

<005>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Sea: ... Tongatapu 7. Ko u tui ko e tali ki ho fehu’i ‘e toki ‘omai mei he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ha’ane foki mai he Mōnité. ‘Eua 11 me’a mai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Na’e ‘ai foki ke u fokotu’u atu au ke tukuhifo koe’uhí kapau te u fehu’i atu au he efiāfi ni, ko e fo’i fehu’i eni ia e, ko e me’a pe e Feitu’u na koe’uhí he te tau toe hoko atu kapau te u fehu’i.

'Eiki Sea: Ko u tui mahalo ‘oku fakapotopoto ange ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō koe’uhí ke ‘omai homou ngaahi fehu’i ‘i ai pea pehē foki ki he 'Eiki Minisitā Pa’angá ke ne tali e ngaahi fehu’i fakatekinikalé he ko e fakataha eni e Pangikē Māmani.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Pālōti ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti fika 4/2024 Komiti Lao

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai ‘a e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki he fokotu’ú, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Hangē pē ko e ‘asenita ko ena ‘oku tufa atú. Mou me’a hifo ko e toe pē fika 7 ka ko u tui mahalo ‘oku ‘osi ‘etau taimí pea tonu ke tau foki mai ‘o kamata ai ‘i he Mōnité. Toloí e Falé ki he 10 e Mōnité. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi ai pē he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua.)

<001>